Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 8 **December 1922.**

OP BEZOEK BIJ TH. ZAHN TE ERLANGEN

door
Dr F. W. GROSHEIDE.

Men zal het wel volkomen begrijpelijk vinden, dat ik al lang de gelegenheid gezocht had om eens een persoonlijke ontmoeting te hebben met den grootsten onder de thans levende Nieuw Testamentici *Th. Zahn*. Het was waarlijk geen begeerte om een soort bedevaart te doen. Reeds daarom niet, omdat ik, hoewel gaarne erkennende, dat ik aan de onderzoekingen van *Zahn* zeer veel heb te danken, allerminst zijn leerling zou willen heeten, daar ik juist in allerlei principieele vraagstukken, die ten deele ook wel de methode van arbeiden beheerschen, van hem geloof te moeten verschillen. 'k Durf dan ook vrijmoedig te verzekeren, dat van een soort ziekelijke heldenvereering geen sprake is. Maar wel begeerde ik een samenspreking over enkele punten. Bepaald ook over één punt. Wat ik in *Zahn* altijd bewonderd heb, is zijn buitengewone kennis van de geschriften der Kerkvaders. Hoe weet hij op het rechte oogenblik een overtuigende aanhaling in het debat te brengen! Wat heeft hij nieuws gevonden, juist omdat hij kon beschikken over een reusachtig materiaal, waardoor voor gissingen niet zooveel ruimte meer overbleef, doch het er slechts op aankwam goed te combineeren of conclusies te trekken. *Zahn* is de man, die radicaal heeft gebroken met de methode om te teren op de kommentaren van voorgangers, die te plunderen,

soms zonder hen te noemen, een enkele maal zelfs zonder hen te verstaan. *Zahn* heeft in de voorrede van den kommentaar op Mattheus kort en krachtig uiteengezet, waarom op de plaats van de 18e en 19e eeuwsche kommentatoren de patres moesten gebracht en ieder zal zeggen: zijn doen leverde verrassend resultaat. Maar om dat te kunnen bereiken, is een arbeid verricht, waartegen men niet slechts met eerbied opziet, maar waarvan men zich ook afvraagt, hoe is het mogelijk geweest dat alles af te doen. Die vraag heeft mij althans steeds bijzonder belang ingeboezemd. Ik wilde er gaarne een antwoord op hebben, meende dat antwoord alleen van *Zahn* zelf te kunnen krijgen. En, laat ik er om de opgewekte nieuwsgierigheid straks niet te leur te stellen, maar dadelijk aan toevoegen — ik heb het niet gekregen.

Zoo toog ik dan naar *Erlangen.*

Erlangen is een echt Zuid-Duitsch stadje. Breede, elkaar meest rechthoekig snijdende straten. Doorgaans niet hooge huizen. Een groot „slot" met park, uit den tijd, dat *Erlangen* de residentie was van den markgraaf van *Bayreuth*, een paleis, dat thans voor universitaire doeleinden wordt gebruikt en in welks tuin het collegehuis is verrezen. Drie groote kerken met torens, twee Protestansche en een Roomsche, die ik geen van alle bijzonder bewonderen kon. De stad ligt aangedrukt tegen de spoorbaan, strekt zich daarover niet uit. Het station begrenst een klein plein en door den uitgang gaande staat men terstond in een van de voornaamste straten. Van het station loopt de stad eerst langzaam, dan wat sneller af naar een klein riviertje, de Regnitz. Aan de overzijde daarvan, heuvels, waarop tal van mooie villas, veelal door hoogleeraren bewoond. De stad is in de eerste en laatste plaats Universiteitsstad. Al liggen verscheiden groote gebouwen naast elkaar in rechte rij in de Universiteitsstraat — het Collegehuis is er het voornaamste van — zoo stuit men toch telkens op het een of ander gebouw, dat met de hoogeschool in rechtstreeksch of meer verwijderd verband staat.

Zahn bewoont een groote vierkante villa, van het type, als men ze te *Amsterdam* op de Weteringschans en in de Vondelstraat vindt. Dit huis in de onmiddelijke nabijheid van de Universiteit, heeft hij altijd bewoond. En het legt door uiterlijken en innerlijken welstand getuigenis af, dat zijn bezitter een niet onvermogend man is. Bij het huis behoort een groote tuin, waarin verschillende meer zeldzame boomen en planten zijn gebracht, die door *Zahn* met veel zorg worden nagegaan en behandeld.

Toen ik had aangescheld, werd ik terstond langs de breede trappen en gangen naar de studeerkamer op de tweede verdieping geleid. En daar ontmoette ik den bejaarden geleerde, die mij zeer vriendelijk tegemoet trad. Een oud, zeer beweeglijk mannetje, lang grijs haar, innemend gelaat, zeer bijziende, gehuld in gekleede jas, slipdas, ziedaar de uiterlijke verschijning. Hartelijk werd me plaats geboden in een gezellig hoekje van het studeervertrek, waar *Zahn* zelf zich zette in een „grootvader-stoel". Daar zaten we, om ons heen allerlei kunstvoorwerpen en schilderijen, die *Zahn* in den loop der jaren van vrienden en vereerders had ontvangen. Een copie van *Rafæls* Disputa. Een paar mooie vergulde beelden van Johannes en Paulus wier oorspronkelijk Neurenbergs Lorentzkerk bezit. Maar o.m. ook het bekende plaatje van den boekenworm, die op de trap voor zijn boekenkasten in een paar boeken tegelijk aan 't lezen is. Een tafel met „Neuigkeiten" waarbij *Stygers* boek over de tijdelijke graven van Petrus en Paulus in de St. Sebastiaan te Rome. *Zahn* praatte en vertelde druk. 'k Kon er haast geen woord tusschenkrijgen. 't Ging over allerlei, over gewone huiselijke dingen, de toestanden in Duitschland, zoo goed als over wetenschappelijke onderwerpen. Straks vertel ik er wat van. 't Was alles in onberispelijken vorm, zonder hoogheid of pedanterie. Toch kreeg ik sterk den indruk, dat ik tegenover een man zat, die weet te doceeren, die zegt hoe het is en er aan gewoon is, dat zijn meening als de juiste wordt aanvaard.

Zahns studeerkamer is een ruim vertrek. Er staat een ouderwetsche lessenaar op hooge pooten, waaraan *Zahn* gewoon is te werken. Vroeger stond hij steeds, doch na een operatie, die hij eenige jaren geleden heeft moeten ondergaan, was hem dat onmogelijk geworden en daarom had hij een stuk van de pooten van zijn lessenaar laten afzagen. Op het blad alleen *Nestles Novum Testamentum Graece* en de *Octava* van *Tischendorf*. Een zeer sterke electrische bureaulamp gaf licht. En bij de hand stond een rij van mappen, waarin *Zahn* aanteekeningen over verschillende dingen had verzameld.

In de kamer bevond zich ook nog een fraai bureau ministre, doch daaraan zal wel niet worden gewerkt, aangezien het blad volstond met portretten en snuisterijen.

De bibliotheek, die *Zahn* thuis heeft, is niet overgroot. Ze is geborgen in zijn studeervertrek in een tweetal eenvoudige kasten en dan verder in een kamer daarnaast. Heel veel kreeg *Zahn* ten geschenke. Vooral beschikt hij over een zeer groot aantal afdrukjes van tijdschriftartikelen en zoo staat hem het nieuwste, dat geleerden in tal van landen hebben gegeven, ten dienste.

Het eenige Nederlandsche boek, dat *Zahn* me toonde, was een vertaling van de Bijbelsche geschiedenis van *F. L. Zahn*, die uit de kast in het nevenvertrek werd gehaald. Trotsch was onze geleerde op een groote kollectie Engelsche werken, waaronder veel *Syriaca*, die hij van de auteurs gekregen had en nog geregeld ontving en die hij bij elkaar heeft opgeborgen.

Toen we een poosje gepraat hadden, kwam *Zahns* dochter ons aan tafel noodigen. Zij neemt de huishouding waar, hoewel zij ook een betrekking vervult als leerares in het Fransch en het Italiaansch. Aan de laatste taal geeft zij verre de voorkeur en het is zeer tot haar leedwezen, dat ze het Italiaansch niet zoo druk onderwijzen kan als het Fransch. Ook *Zahn* zelf houdt veel van het Italiaansch en van Italië, een land dat overigens getuige was van zijn groote smart,

waarvan straks meer. Van chauvinisme kan althans ten opzichte van Engeland en Italië bij de familie *Zahn* niet worden gesproken.

Mejuffrouw *Zahn* nam op uitnemende en zeer gezellige wijze de plichten aan tafel waar. Als een echte professorsdochter is zij van het groote en kleine akademische nieuws uitstekend op de hoogte. Terwijl *Zahn* zelf b.v. *Dr J. H. Bavinck*, die na aan de V. U. gestudeerd te hebben te *Erlangen* promoveerde, niet kende, wist zijn dochter er alles van te vertellen. Ze kon inlichtingen geven over professoren, die uit en die thuis waren, welke ik zou kunnen bezoeken en al dergelijke dingen meer.

Aan tafel zaten met ons aan een kleinzoon van *Zahn*, die te *Erlangen* het gymnasium bezoekt en een tweetal jonge dames, die in de huishouding helpen en op voet van gelijkheid (ik meen dat de eene een predikantsdochter is) in het gezin verkeeren. De familie is dus niet groot. *Zahn* maakte zijn excuus, dat hij mij niet te logeeren had gevraagd, omdat hij had „Zwangseinkwartierung,', de bovenste verdieping van zijn huis was hem tijdelijk ontnomen.

De maaltijd was goed, maar betrekkelijk eenvoudig, gerekend naar de omgeving, waarin hij werd gebruikt. Men gevoelde den nood der tijden. Wijn kon niet geschonken worden. Een goed smakende appelwijn verving hem. De konversatie was zeer gezellig.

Als Hollander trof mij de gewoonte, die ik meer in Zuid-Duitschland heb aangetroffen, dat het tafelgebed werd uitgesproken, terwijl allen achter de stoelen stonden. Na het eten drukte men elkander de hand.

Den volgenden dag — ik werd ten eten gevraagd — mocht ik *Zahn* weer bezoeken en heeft de geleerde de stad met mij doorkruist om van alles te laten zien. Ondanks zijn 84 jaren loopt hij vlug als een jonge man altijd maar pratend en voortdurend den breeden rand van zijn grooten flaphoed bewegend — want bijna iedereen kent hem te *Erlangen*. Ik zwijg hier over allerlei dingen,

die men elders even goed of beter zien kan. Mij interesseerde natuurlijk vooral de akademische inrichtingen. Ik mag hier noemen de groote, prachtig ingerichte en ruim voorziene bibliotheek. Wij zagen ook het deel van het depot, waar de theologische werken geborgen staan. Inderdaad een prachtige verzameling. Veel kerkvaders waren aanwezig. Ter beschikking van hoogleeraren en andere docenten, staat een prachtig betimmerde docentenkamer, zoodat de heeren niet te midden van anderen behoeven te werken. Behalve de gewone kaartcatalogi, lagen er op lessenaars groote foliobeken, waarin de titels in alfabetische orde zijn opgenomen. Natuurlijk moest bij meer dan een één bladzijde worden tusschengekrabbeld, ja zelfs bijgeplakt worden.

De aula der Universiteit is een ruime hooge zaal, waar nog steeds op een eereplaats de portretten der Beiersche vorsten hangen.

Met belangstelling zag ik ook het Nieuw Testamentische seminarium. „Uebungen" kon ik tot mijn leedwezen niet bijwonen even min als „Vorlesungen", daar het vacantietijd was, toen ik te *Erlangen* vertoefde. Het seminarium is een eenvoudig ingerichte ruimte, niets als een tafel en banken. Aan den muur hangen de portretten van de Nieuw Testamentici uit den laatsten tijd. Ook het portret van *Zahn* zelf siert den wand. Hoofdzaak zijn dus de boeken. Men zag in de kasten eigenlijk al de nieuwere en enkele oudere werken op het gebied van het vak. Kommentaren en Inleidingen vooral, enkele speciale studies. De leider van het seminarium heeft een eigen kamer waar ook nog enkele werken zijn gerangschikt.

En wat ik nu alzoo met *Zahn* kon bespreken? Laat me liever vragen wat ik van hem hoorde? In zijn studeerkamer, aan tafel, op de wandeling een heele boel.

Over de familieomstandigheden en den levensloop van *Zahn* behoef ik niet veel te vermelden. Nog pas heeft *Prof. Hoekstra* er in dit tijdschrift een en ander van meegedeeld (Oct.-afl. 1922, bl. 233 vg.) Ik bepaal me daarom tot enkele bijzonderheden, die ik van hemzelf mocht ver-

nemen. *Zahn* is afkomstig uit de Rijnprovincie. en wel uit *Moers*. Zijn vader had daar een kostschool. Een merkwaardigheid van dit huis, waarvan een foto in een der gangen van *Zahns* woning hangt, is, dat zijn vader er alle drie de Grieksche bouwstijlen aan had laten verwerken. Blijkens de afbeelding was het een groot gebouw, *Zahn* is uit een gezin van negen kinderen. Zijn vader noemde al zijn zonen *Franz* en ook *Zahn* heet voluit *Franz Theodor Zahn*.

In verband daarmee staat een eigenaardige bijzonderheid. Toen het tijd werd om in militairen dienst te treden, bleek er een administratieve vergissing te zijn gemaakt, doordat men onzen *Zahn* met zijn broeder — beiden heeten *Franz* — had verward. Natuurlijk zegevierde de administratie, zij had gelijk. Maar het gevolg was, dat *Zahn* praktisch van den dienst bleef vrijgesteld.

En nu een bijzonderheid uit veel later dagen, een feit kort voor den oorlog gebeurd. Men herinnert zich, dat *Zahn* in de Neue Kirchliche Zeitschrift geschreven heeft over een reis naar Italië. Die reis, blij begonnen, eindigde diep tragisch.

Zahn toog met zijn gade en twee dochters de Alpen over, zich verheugend Italië, dat hij liefhad, nader te leeren kennen. Eerst verbleef het gezin een tijdlang te *Frascati*. Daar heeft indertijd een rijk Berlijnsch bankier een prachtige villa gekocht en laten inrichten als een soort vacantiehuis voor Duitsche geleerden en kunstenaars. Daarop kunnen (konden?) ze tegen zeer matigen prijs verblijven en hebben er een bijna vorstelijke behandeling. De beschikking over de villa berustte bij den keizer.

Op voorspraak van de Beiersche regeering kreeg *Zahn* vergunning met zijn gezin op dit buitenverblijf te vertoeven. Men genoot er ten zeerste van en een enkele afbeelding, die aan den wand van *Zahns* woning hangt, toont ook den vreemdeling, hoe bekoorlijk plekje de Duitsche bankier had uitgezocht. Merkwaardig was, dat ook *Harnack* in dienzelfden tijd te *Frascati* vertoefde. De beide geleerden traden weer met elkander in verbinding na vele dagen van weliswaar

wetenschappelijken, maar toch niet zonder hartstocht gestreden strijd (vgl. *Harnach, Beiträge zur Einleitung in das N. T.*, VI, 1914, bl. 152).

De familie *Zahn* trok van Frascati naar het Zuiden. Men ging het Benedictyner klooster op den *Monte Cassino* bezoeken, vooral ook om de beroemde handschriften te bezichtigen. In dit oude klooster is thans een seminarium gevestigd. Vrouwen mogen in het klooster niet overnachten. Nu heeft eens een Italiaansche moeder, wier zoon te *Monte Cassino* studeerde, aan het klooster een boerderij in de nabijheid geschonken. Daar kunnen de moeders, die haar zonen komen opzoeken, logeeren.

De familie *Zahn* nam in deze boerderij haar intrek. Het was er verre van zindelijk. Drinkwater — en men had er door het zeer warme weer veel behoefte aan — werd uit een put geschept. Of het nu daardoor gekomen is, men weet het niet met zekerheid te zeggen, feit is, dat weldra het geheele gezin was aangetast door typhus.

De twee dochters werden opgenomen in een evangelisch hospitaal te *Castellamare*. *Zahns* zoon kwam naar Italië en bracht zijn ouders naar Duitschland terug. Helaas — na eenigen tijd moest *Zahn* zijn echtgenoote en een van zijne dochters afstaan aan den dood! Zoo leeft hij nu met de hem overgebleven dochter gelukkig, toch treurend om die God van hem nam.

Zahn is een Duitscher tot in den grond van zijn hart, alhoewel niet — ik schreef het reeds — chauvinistisch in dien zin, dat hij geen oog zou hebben voor de gebreken van zijn volk en het goede, dat andere natiën bezitten. Zijn Duitscher-zijn komt in enkele dingen typisch uit. Zijn kinderen moesten echt-Duitsche, niet oorspronkelijk Latijnsche of Grieksche namen dragen. Hoewel geen Beier van geboorte, is hij het door zijn lang verblijf in Erlangen geworden. Met de politiek bemoeit hij zich niet meer dan noodig is. Hij rekent zich, tot wat hij noemt een middelpartij, d. w. z. een partij, die staat tusschen het centrum en de democraten.

Praktisch bleek me dit te beteekenen, dat *Zahn* was, wat wij doorgaans noemen: Duitsch-nationaal, hetgeen ik trouwens wel had verwacht.

In verband met de politiek kwam het gesprek even op *Kuyper*, van wiens persoon en arbeid *Zahn* wel op de hoogte bleek *). Hoe had *Kuyper* dat toch klaar gespeeld om te gelijk hoogleeraar en staatsman te zijn? Hoe deed hij dat met zijn colleges? Die vraag had voor *Zahn* een praktisch belang. Men weet, dat *Zahn* reeds zijn derden opvolger mag beleven. *Ewald* en *Wohlenberg* zijn heengegaan, thans doceert *Strathmann* de wetenschappen van het N. T. Maar *Strathmann* doet ook aan politiek, vrij druk zelfs. Hij geeft alleen des Maandags en des Zaterdags college en is verder lid van den Rijksdag te Berlijn. *Zahn* was daar maar zeer matig mee tevreden en oordeelde zeker volkomen terecht, dat van een op dergelijke wijze waargenomen professoraat niet zoo heel veel komen kan. Maar er was niet veel aan te doen. *Strathmann* is een partijgenoot van den Beierschen „Kultusminister", onder wiens beheer de Universiteiten vallen en deze had toestemming verleend. Ik mag me nu verder bepalen tot dingen, die den wetenschappelijken arbeid van *Zahn* betreffen.

Over zijn leermeesters heeft professor *Hoekstra* t.a.p. reeds ingelicht. Daarom alleen nog dit. Vooral aan *Von Hofmann* heeft *Zahn* veel te danken, Ik merkte op, dat de werken van dien geleerde voor buitenlanders moeilijk te bestudeeren zijn door de wijze van schrijven. *Zahn* meende, dat dit daaraan te wijten was, dat *Von Hofmann* nooit vreemde woorden gebruikte, die immers internationaal zijn en daarom het verstaan vergemakkelijken. Ik was zoo vrij dit te betwijfelen. Trouwens *Zahn*, die zelf ook zwaar schrijft, zal het zware in *Von Hofmann*, die de voordracht geheel aan

*) Van verschillende Duitsche hoogleeraren, aan wie ik vertelde, dat ik aan de Vrije Universiteit verbonden was, hoorde ik de vraag, is dat de „Küpersche Universität"?

den katheder overliet, wellicht minder merken dan wij. *Zahn* scheen er zich ook wel van bewust te zijn, dat zijn eigen stijl voor verbetering vatbaar is, want hij vertelde onder de bedrijven door, dat zijn dochter alles controleert. wat hij schrijft.

In zake andere professoren uit zijn studententijd had *Zahn* nog een aardige opmerking, die teekent, hoe in orthodoxe Luthersche kringen werd gedacht. *Aeberlen* van Bazel had eens gezegd, als men van *Rothe, Beck* en *Von Hofmann* één man had kunnen maken, dan had men den waren theoloog gehad.

Hoe was *Zahn* er dan zoo toe gekomen zooveel aandacht aan de kerkvaders te geven? Hoe had hij de groote beteekenis van de patres leeren zien? Hoe was hij er zoo in thuis geraakt? Ja, dat wist hij zelf niet. Zijn eerste wetenschappelijke arbeid had over *Marcellus van Ancyra* geloopen en dat had hem gedwongen zich goed aan de patristische literatuur op de hoogte te stellen. Verder had hij steeds zeer veel aan *Wettstein* gehad. De citaten uit *Wettstein* had hij echter immer moeten controleeren en dat deed hij ook. Daartoe was het noodig geweest de oude kerkvaders-edities onder zijn bereik te krijgen. Verder verwees hij naar de mappen bij zijn lessenaar, waarvan ik reeds sprak. Het schijnt mij toe, dat *Zahn* een reusachtig geheugen heeft en het eens gelezene niet weer loslaat.

Zahn werkt nooit laat, nimmer na 9 uur. Gaarne rookt hij onder 't studeeren, rooken geeft koncentratie van gedachten, wekt nieuwe gedachten op.

Zahn doet alles zelf af, werkt, voor zoover ik althans heb kunnen nagaan niet met secretarissen. Bij zijn arbeid ontvangt hij in zekeren zin meer steun uit het buitenland dan uit zijn vaderland. In zijn vaderland is geen profeet geëerd, klaagde *Zahn*. Toch behoeft hij niet bepaald ontevreden te zijn. Toen hij voor 't eerst te Erlangen begon, kreeg hij 3 studenten op college, later is dit wel eens 400 geweest. Thans is het aantal theologische studenten weer gedaald.

Met veel genoegen sprak *Zahn* over de wetenschappelijke relaties met het buitenland. Hij roemde den Fin Hjelt, maar vooral de Engelschen. Hij was persoonlijk naar Engeland geweest om het hem verleende eere-doctoraat in ontvangst te nemen. De reis ging door Nederland en dit was tevens de eenige maal, dat zijn voet op Hollandschen bodem heeft gestaan. In Engeland was hij met bijzondere vriendelijkheid ontvangen. Slechts twee nachten had hij in een hotel behoeven te slapen. Met *Sanday* en anderen was vriendschap gesloten, die door den oorlog niet verbroken was. De Engelschen helpen hem vooral ook aan Syrische litteratuur.

En nu de kommentaar. Ja die verschafte hem heel veel arbeid. Thans was hij met Openb. bezig. Hij had gehoopt met Oct. de eerste tien capita te kunnen uitgeven, maar het zou wel Januari worden. De inleiding hield nog al op. Toen ik vroeg, of het wel zijn voornemen was geweest om zelf Openbaring te behandelen, antwoordde hij, dat dit steeds in zijn bedoeling had gelegen. Lucas en Handelingen had hij aan een Hausleiter willen geven, doch toen deze niet tijdig genoeg gereed kon zijn, had hij ze zelf bewerkt.

Van *Bachmann* hoorde ik niet veel meer, dan dat hij Universiteitspredikant was. Met *Wohlenberg* had *Zahn* veel op. Geen wonder, die is wel van al de medearbeiders het meest zijn leerling. *Wohlenberg* is betrekkelijk jong gestorven en zijn vrouw is hem weldra gevolgd. Niet onjuist noemde *Zahn* als een gebrek van *Wohlenberg*, dat hij te weinig „Fündlein" deed. Van *Riggenbach* heette het, dat zijn resultaat in zake Hebreen „ganz verfehlt" was.

Vooral in den tegenwoordigen tijd ontvangt *Zahn* nog al eens verzoeken van jonge geleerden om de uitgaven van hunne studiën te helpen mogelijk maken. Zoo had hij weten te bewerken, dat *Deichert* het boek van *Oswald Gerhardt, Der Stern des Messias* *) wilde uitgeven zon-

---

*) Over niet al te langen tijd hoop ik dit boek in dit tijdschrift wat uitvoeriger te bespreken.

der vast te houden aan den eerst gestelden eisch, dat vooraf 5000 Mark diende te worden gestort. Evenwel *Zahn* heeft in dergelijke dingen ook wel eens minder aangename ervaringen. Onlangs had iemand zijn bemiddeling ingeroepen voor de uitgave van een boek over Johannes en de Openbaring. In goed vertrouwen had *Zahn* medewerking verleend en in Engeland steun gevraagd en verkregen. Doch toen het manuscript hem onder oogen kwam, zag hij, dat de schrijver van geheel moderne gedachten uitging, in Johannes alles symbolisch wilde verklaren, enz. Hij moest toen naar Engeland schrijven, dat de beloofde hulp niet mocht worden aanvaard.

Van de konkrete thans aan de orde zijnde onderwerpen kwam het gesprek eigenlijk alleen op *Lietzmanns* boek over de graven van Petrus en Paulus. *Zahn* had zich nog geen oordeel kunnen vormen. Het staat in elk geval voor hem vast, dat de beide apostelen te Rome hebben gewerkt. Het boek van *Styger* lag ter bestudeering gereed.

Het gesprek kwam ook op de richtingskwestie. *Zahn* is orthodox Luthersch. Ik mag niet zeggen, dat hij een afkeer van de Gereformeerden heeft, maar uit de wijze, waarop hij b.v. spreekt over zijn Gereformeerden collega *Müller*, merkt men terstond, dat hij zich tegenover de Gereformeerden min of meer vreemd gevoelt *).

---

*) Het is eigenaardig, dat de tegenstellingen in het buitenland geheel anders zijn dan bij ons. Gereformeerd en Luthersch zijn daar meer historische namen, terwijl wij meer vragen, is iemand werkelijk Gereformeerd. Wij zouden ons eerder verwant gevoelen aan een ouderwetschen Luthersche, dan aan een modernen of zelfs aan een ethischen Hervormde. Maar in Duitschland voelt men dat anders. Zoo vroeg ik onlangs aan Dr M. Heilmann, hoe men er toch toe gekomen was het professoraat voor Geref. theologie te Göttingen, dat geheel modern is, te vestigen en niet te Greifswald of Erlangen. En het antwoord was: maar Greifswald is toch op en top Luthersch, daar is voor een Gereformeerde geen plaats. Göttingen is wel modern, maar we moesten bij de Geref. Kerken blijven. En Erlangen — ja Erlangen ligt in Beieren en daar is Müller. Ook in Hongarije wordt soms op dergelijke wijze gedacht.

Van de praedestinatie moet *Zahn* niets hebben. Trouwens het is bekend genoeg, dat dit, misschien zonder dat *Zahn* het zelf wist, een voorname faktor is geweest bij het vaststellen van zijn oordeel over de geadresseerden van den brief aan de Romeinen. Maar ook mij bleek weer zijn meening. We kwamen op den ouden *Böhl*. Ja, die was aanhanger van de praedestinatieleer. Was *A. Zahn* nog familie? Ja, een neef. Hij was te Elberfeld predikant geworden in de gemeente van *Kohlbrugge*, maar was die gemeente nog niet „prädestinationisch" genoeg.

Van belang was ook de bespreking over het verschil tusschen de inrichting van het theologische onderwijs in Duitschland en bij ons. Ik maakte de bekende opmerking, dat vooral bij de bestudeering van Oud en Nieuw Testament de seminaria mooi werk deden en het eigen onderzoek bevorderden, zoo de wetenschap verder brachten. *Zahn* stemde dit toe, maar wees op een groote schaduwzijde. De Duitsche student beperkt zich tot de bestudeering van de hoofdstukken, die op kollege behandeld zijn, exegetiseert niet zelf thuis. Daardoor moet er op kollege veel worden afgedaan, hetgeen de vluchtige bespreking in de hand werkt. Bovendien verwerft op deze manier de student zich niet een eigen bibliotheek. Die heeft hij immers niet noodig. Wat hij nog behoeft, vindt hij in het „Seminar".

Ik zelf kan niet dan met dankbaarheid terugdenken aan het bezoek, dat ik den vriendelijken, hoog bejaarden geleerde mocht brengen. Veel goeds heb ik onder zijn dak genoten, aangenaam met hem over veel gesproken. Zijn eenvoud en jeugdige kracht heb ik mogen bewonderen. De onderstelling is wel niet te gewaagd, dat vele theologen, die immers *Zahns* werken met ijver bestudeeren, het aangenaam zullen vinden, eens iets naders over hem te vernemen.

OVER TWEE PLAATSEN BIJ TERTULLIANUS

door

Dr A. SIZOO.

De belangstelling, die ongetwijfeld ook onze theologen hebben voor de lectuur van Tertullianus, geeft me vrijmoedigheid in dit tijdschrift iets in het midden te brengen over twee duistere plaatsen bij dien schrijver, die ik meen eenigszins nader te kunnen toelichten.

Apol. IX 16, waar de schrijver de heidenen van incest beschuldigt, zegt hij: Proinde incesti qui magis quam quos ipse Iuppiter docuit? Persas cum suis matribus misceri Ctesias refert. Sed et Macedones suspecti, quia, cum primum Oedipum tragoediam audissent, ridentes incesti dolorem: ἤλαυνε, dicebant, εἰς τὴν μητέρα. Terecht merkt G. Rauschen, die in het Florilegium patristicum het Apologeticum uitgaf op voortreffelijke wijze, bij deze plaats op: „incerta scriptura, incerta interpretatio!" Hetzelfde verhaal lezen we Ad nat. I 16 en wel iets uitvoeriger: „Macedones cum primum scenam eorum Oedipus intravit trucidatus oculos, risu ac derisu exceperunt. Tragoedus consternatus retracta persona: Numquid ait, domini, displicui vobis? Responderunt Macedones: Immo tu quidem pulchre, at scriptor vanissimus si finxit, aut Oedipus dementissimus si ita fecit. Atque exinde alter ad alterum: ἤλαυνε dicebat εἰς τὴν ματέρα." Oehler vertaalt deze Grieksche woorden door: „descendebat ad matrem usque" en verklaart ze zoo, dat de Macedoniërs zich niet konden begrijpen, dat iemand om een wissewasje als dit incest zich de oogen uitstak. Die verklaring lijkt plausibel, maar het is toch wel een eigenaardige manier, waarop ἐλαύνειν hier gebruikt wordt. Bovendien is de opmerking der toeschouwers zoo toch eigenlijk vrij zouteloos en onnoozel. Een geheel andere

kleur krijgt het verhaal, wanneer we lezen μὴ λάγνευε εἰς τὴν μητέρα, dat ik zou willen vertalen: cave, ne coeas cum matre. In de eerste plaats hebben we dan een werkwoord, dat in deze beteekenis voorkomt (o.a. Hippocr. de morb. intern. p. 548, 27, de genit. p. 231, 44 in de beteekenis semen emittere), en vervolgens komt er een pointe in de uitdrukking. Lachend zeggen de Macedoniërs tot elkaar: doe het toch niet, want dan zie je hoe het je vergaat volgens dien dommen dichter en dien dwazen Oedipus. De illustratie van Tertullianus wint bovendien aan kracht, omdat, evenals in het N. T. ook in het profane Grieksch de imper. praes. met de ontkenning μὴ als antwoord verwacht: „ik doe het niet", of „ik zal er mee ophouden". Uit de woorden, die de Macedoniërs tot elkaar gebruiken, kan dus blijken, dat zij, althans volgens Tertullianus of zijn bron, zich aan de gewraakte zonde schuldig maakten. Het ontstaan der fout is evident op beide plaatsen, wanneer men ze even in hoofdletters schrijft. De M van dolorem en die van alterum heeft de M van μὴ ingeslokt. De resteerende letters vormden geen begrijpelijk woord en werden in ἤλαυνε vervormd. Een aanwijzing in de richting van mijn conjectuur geeft de lezing van den codex Fuldensis, die het onbegrijpelijke ελαγγκε heeft. Uitvoeriger durf ik over deze niet-theologische plaats in dit tijdschrift niet te handelen, al schuilt er meer interessants in o.a. de kwestie, hoe men zich den samenhang der beide plaatsen bij Tertullianus te denken heeft, waarbij dan tevens verklaard dient te worden, hoe het mogelijk is, dat beide plaatsen dezelfde foutieve lezing hebben. Maar hier volsta ik met de vermelding mijner emendatie.

Een andere plaats, die nadere exegese behoeft, bevindt zich in een meer theologisch getint caput. In Apol. XLVIII verdedigt Tertullianus de Christelijke leer der opstanding. Hij wijst er op, dat wanneer een philosoof de Pythagoreïsche metempsychose leert, men daarmee zijn instemming betuigt en sommigen zich van vleesch onthouden, „om niet osse-

lapjes van den een of anderen voorvader te eten". En dan gaat hij verder: „At enim christianus si de homine hominem ipsumque de Gaio Gaium reducem repromittat, *statim illic vesica quaeritur* et lapidibus magis, nec saltim caedibus a populo exigetur". De gecursiveerde woorden worden door de meeste uitgevers geschrapt: maar ten onrechte. Rauschen heeft terecht in zijn editie de belangrijkheid van den codex Fuldensis betoogd, den eenigen, waarin deze woorden voorkomen en hij handhaaft ze dan ook. Toch hebben ze menig uitlegger moeite gekost: sommigen, o.a. Havercamp lezen queritur. Men komt dan tot de wonderlijkste verklaringen. Vermakelijk zelfs is de interpretatie van Forcellini in zijn lexicon i. v., die Tertullianus zijn beeld aan de angstigste oogenblikken van bewaarschoolkinderen ontleenen doet. Ik meen, dat we de lezing gerust kunnen handhaven. De schrijver doelt blijkbaar op het spel uit de oudheid, waarbij een opgeblazen varkensblaas werd opgehangen, die de medespelenden met steenen moesten trachten stuk te gooien. (Vgl. ook Senec. nat. quaest. II, 27 en Horat. Sat. I, 8, 46). Wanneer een Christen, zoo zegt dus Tertullianus, in uitzicht stelt, dat er voor een mensch een mensch, ja zelfs voor Gaius, Gaius zelf terug zal komen in de opstanding „dan wordt daar direct om een varkensblaas gevraagd", d.w.z. dan begint men den spreker met steenen te gooien, alsof er een blaas hing, en wordt hij zoo verjaagd.

DAGVERHAAL VAN EEN REISJE NAAR APPINGADAM,

gevangenis aldaar en terugkeering naar huis

van

H. P. SCHOLTE,

Predikant der Gereformeerde Gemeente

van

Doveren, Genderen en Gansoyen

van 25 November tot 10 December

1834.

In de maand September van het jaar 1922 was het vijfenzeventig jaar geleden, dat *Ds H. P. Scholte* de kolonie *Pella* in *Iowa* stichtte. Dit historisch feit is van Dinsdag 5 tot Donderdag 7 September feestelijk herdacht. Men mocht verwachten dat dit feest zou worden gevierd in overeenstemming met den geest van de voortrekkers, Scholte en de zijnen. De uitnoodiging tot dit volksfeest deed reeds anders vermoeden en vreezen. Zelfs in de omliggende plaatsen, als te *Orange City Ia* kon men allerwege op aanplakbiljetten noodigingen tot het feest lezen als: „*Come tò Pella and be a good Fella!*" Het feestprogram waaruit Dr *Henry Beets* in *The Banner* van Thursday, September 7, 1922, enkele nummers weergeeft, deed pijnlijk aan. Hij veronderstelt dan ook dat „onze beste menschen" in Pella met het geheel van dit feestprogram weinig ingenomen zullen zijn geweest. De regeling van het feest was in handen van de Kamer van koophandel. In hct oorspronkelijk plan was niet eens voorzien in de gelegenheid om toespraken van meer godsdienstig karakter te houden. Daarin is wijselijk nog verandering gebracht, zoodat de feestelijkheden op de beide feestdagen zijn aangevangen met des morgens een korte *religious meeting*

waarin twee toespraken, een in het Amerikaansch en een in het Nederlandsch, zijn gehouden. In het Pella *Weekblad* heeft een zekere mijnheer *Dijlhof* getuigd tegen het vele dat op het feestprogram voorkwam en niet kon worden gerijmd met den aard van het feit dat werd herdacht.

Nu gebeurde het in dienzelfden tijd, dat Rev. Henry Beets van Grand Rapids, terwijl hij door de bibliotheek van H. P. Scholte te Pella wandelde, een paar handschriften ontdekte door hem van ongemeene waarde geacht. Het eerste draagt tot opschrift: „dagverhaal van een reisje naar Appingadam, gevangenis aldaar en terugkeering na huis van H. P. Scholte, Predikant der Gereformeerde Gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen van 25 November tot 10 December 1834". Dr Beets schreef mij van zijn vondst en vroeg mij of ik van het bestaan van dit document afwist. Wel wist ik van die gevangenschap af. Scholte zelf heeft daarvan verhaald in de officieele stukken, doch gaarne wilde ik het bewuste stuk zien en den inhoud eens vergelijken met wat Scholte zelf heeft medegedeeld omtrent deze geschiedenis in de genoemde stukken. Dr Beets was zoo vriendelijk mij het kostbaar document, overgegaan in zijn persoonlijk bezit, te zenden. Thans ligt het voor mij! Met piëteit heb ik het nauwkeurig bekeken. Het heeft den vorm van een opschrijfboekje groot formaat, ongeveer 20 bij 13 cM. De omslag is van stevig papier, donkergroen van kleur. Het dagverhaal is geschreven gelukkig op papier van de beste kwaliteit. Het bijna honderdjarig document is geheel ongeschonden en in den uitnemendsten toestand bewaard en geschreven met die mooie hand, dat duidelijk en goed verzorgde schrift, dat ik reeds kende uit de vele brieven die van zijn hand in het familie-archief van de Cock berusten. Het beslaat bijna zes en twintig bladzijden. De inhoud acht ik van genoeg historisch belang om dien geheel weer te geven. Daarbij behoud ik de oorspronkelijke orthographie en punctuatie. Schrijffouten worden haast niet aangetroffen in dit dagverhaal. Na nauwkeurige lezing en vergelijking van het schrift van de eerste tot de laatste blad-

zijde toe, ben ik voor mij tot de veronderstelling gekomen dat dit dagverhaal niet in de gevangenis zelf is geschreven, maar eerst later is opgesteld aan de hand van breedvoerige aanteekeningen in den kerker gemaakt.

Hier en daar heb ik gemeend het te moeten voorzien van ophelderende noten. Mocht dit stuk in de kolonie worden gelezen dan zal menigeen der feestvierenden in Pella wel tot de erkenning worden gedrongen dat de geest die uit dit merkwaardige document spreekt een scherp contrast vormt met den geest waarin velen gemeend hebben hun herinneringsfeest te mogen vieren.

Betrekkelijk veel van hetgeen hier volgt heeft Scholte zelf *woordelijk* afgedrukt in zijn *„vervolg der liefdelooze handelingen van het zoogenaamd Hervormd Kerkbestuur, ten opzigte der Gereformeerde Gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen, benevens derzelver Herder en Leeraar, met de daarop gegevene antwoorden en verdere aanmerkingen, enz. enz., uitgegeven door H. P. Scholte, bedienaar des Goddelijken Woords in voornoemde gemeente,* gelijk wij dat kunnen lezen in *Officiëele stukken*, bl. 73—86; toch meen ik dat het geen monnikenwerk zal worden geacht als ik dit document *comme tel* nog eens weergeef. Men vergelijke voor de geschiedenis zelf waarmede dit dagverhaal het nauwste verband houdt nog *Hendrik de Cock*, Deel II, bl. 47—49.

Dingsdag 25, te Gorcum een bezoek gehad van *van der Kemp* en *Greffke* [1]) advocaten te 's Gravenhage over mijne citatie voor den Regter van instructie te Appingadam; des avonds waren bij Hasselman [2]) verscheiden vrienden ver-

---

[1]) Ik vermoed dat wij hier te doen hebben met *J. W. Gefken*, den man dien wij telkens onder de mannen van de Réveil aantreffen naast den uit de geschiedenis der afscheiding zoo bekenden *van der Kemp*, vgl. o.a. O. G. Heldring, Leven en arbeid. bl. 184, noot; J. C. Rullmann, Kerkherstel, bl. 50, 60, 62.

[2]) Op de laatste bladzijde schrijft Scholte van *zijne hartelijke vrienden Hasselman*. Ik vermoed dat met deze familie bedoeld wordt het gezin van *Johannes Martinus Arnout Hasselman*, neef van den heer L. W. Hassel-

gaderd waar mede ik den avond genoegelijk doorbracht sprekende over de dingen die het Koninkrijk Gods aangaan.

Woensdag 26: des morgens ten 8 uur met de diligence van Gorcum vertrokken, te Utrecht had ik nog een gesprek met den student Middelkoop [3]) over de zaken de kerk betreffende: te Niekerk sprak ik nog even Ds Callenbach [4]):

---

man, destijds hoofd van het zoo bekende Instituut Hasselman aan den Nieuwendijk, dat groote vermaardheid had onder de toenmalige gezeten Afgescheiden boeren- en burgerfamilies. Ook Dr H. Bavinck heeft als jongen dit instituut bezocht. Deze Hasselman's zijn geparenteerd aan de latere aanzienlijke familie Hasselman afkomstig uit Zoelen bij Tiel. Een broeder van Hasselman van den Nieuwendijk ging naar Amerika, in verband hiermede wil ik melding maken van een brochure van eigenaardigen inhoud geschreven door *J. Hasselman:* zedige bedenkingen omtrent het vertrek der geloovigen in Nederland naar Noord-Amerika door *J. Hasselman*, opziener der Christelijk Afgescheidene Gemeente te Aalst, bij Zaltbommel, te 's-Gravenhage, bij J. van Golverdinge, 1847. Deze brochure groot 64 bl. is een merkwaardig getuigenis van de degelijke kennis van sommige onzer eenvoudige Afgescheiden ouderlingen, die mede durfde spreken en schrijven in de landverhuizingskwestie, die, zonder overdrijving gesproken, heel Westelijk Europa beroerde, en waarover naast den liberalen Pape o.a. een Brummelkamp en O. G. Heldring schreven, vgl. O. G. Heldring, a.w. hoofdst. VIII. Tot de Afgescheidene gemeente in Gorcum trad in den eersten tijd van haar bestaan ook toe eene *weduwe Hasselman*, eene vrome vrouw! Zou deze niet de weduwe zijn geweest van den bovengenoemden J. M. A. Hasselman, in leven regeerend Diacoon van het Hervormde Diaconie huis? Ik vermoed dat van dezen zelfden Hasselman in 1841 eveneens bij J. van Golverdinge verscheen: de Afscheiding der geloovigen van het Hervormde Kerkbestuur en genootschap in Nederland, getoetst aan het Woord Gods en de voornaamste bedenkingen daartegen ingebragt, wederlegd. In een noot op de laatste bladzijde van dit artikel zal ik melding maken van een geschriftje van de hand van *D. van Dulst* te Poederoyen. Wat bezaten in die dagen de kleine kerken van *Aalst* en *Poederoyen* toen toch mannen van kennis en gaven als ouderlingen!

[3]) De familie *Middelkoop*, waarvan vele leden thans nog behooren tot de gemeenschap onzer Kerken is afkomstig uit de omstreken van Gorcum.

[4]) Uit de geschiedenis van Hendrik de Cock is Ds Callenbach van Nijkerk genoegzaam bekend. Op diens reis naar den Haag ter audiëntie bij Z. M. Koning Willem I ontmoette de vader der Afscheiding dezen uitnemenden man. In het familie-archief de Cock berust nog een brief van Mevr. Callenbach aan Frouwe de Cock, de moeder der Afscheiding.

in de diligence had ik onder andere tot reisgenoot een schipper van de Pekel-Aa [1]) waarmede ik veel gesproken heb over de waarheid die uit God is en over de weg der zaligheid voor in zich zelven armen en verloren zondaren. Te Wezepe kwam Ds Brummelkamp met van Raalte [2]) aan de wagen, en daar de diligence tot 6 uur des morgens te Zwolle stil was, ging ik mede na Hattem waar wij te samen de nagt genoegelijk sleten sprekende over den toestand der kerk in ons Vaderland, vandaar vertrok ik tegen $^1/_2$ 5 na Zwolle en van daar na Groningen waar ik tegen 8 uur des avonds arriveerde.

Donderdag 27, des avonds te Groningen gearriveerd en onderscheidene broeders gesproken hebbende ging ik met Schildkamp [3]) en zijne vrouw buiten de stad naar het huis waar Ds de Cock met eenige vrienden vergaderd was, aldaar was ik tegenwoordig bij de eerste vergadering der afgescheidene gemeente van Groningen, waarin een ouderling en diaken werden verkozen en bevestigd door Ds de Cock: het getal was klein doch de Heere kan over dit kleine beginsel Zijnen Zegen gebieden en er meer en meer opwekken

---

[1]) Uit de Pekel-Aa kwamen in die dagen zeer veel kapiteins en schippers en onder hen waren vele vrome mannen. De gemeente van Pekel-Aa behoort tot de oudste onzer kerken. Zij werd o.a. gediend door Ds Helenius de Cock. Uit haar kwam meer dan een die onze kerken heeft gediend in den dienst des Woords, ik volsta met een der oudsten onder hen te noemen, den bekenden Ds Middel.

[2]) Ds A Brummelkamp was toen nog Hervormd predikant, maar zou weldra met zijn drie zwagers *de Moen, van Velzen* en *van Raalte* weldra behooren tot de vaders der Scheiding.

Bij de ontmoeting te *Wezepe* was van Raalte nog geen candidaat in de godgeleerdheid; wel behoorde hij tot de groep *van Velzen* en *Brummelkamp,* maar hij voelde nog niet veel „voor den forschen leider in het noorden des lands; diens scherpe wijze van strijdvoeren stuitte hem tegen de borst"; evenwel hij werd reeds verdacht en „niet zonder moeite kreeg hij gedaan dat hij in het begin des jaars toegelaten werd om zijn candidaatsexamen af te leggen" cf. *Een schat in aarden vaten, van Raalte* bl. 22.

[3]) De naam van *Schildkamp* is nauw verbonden aan die der Scheiding; vgl. voor de stichting der gemeente, hier vermeld, Hendrik de Cock, 2de deel, bl. 34.

om uit te gaan uit Babel en zich te voegen tot de ware Kerk van Christus; en ook door bekeering dagelijks toe te voegen tot die gemeente die zalig wordt in eeuwigheid.

Vrijdag 28: Dezen dag moest Ds de Cock voor de regtbank verschijnen; ik was toen getuige van de losbandigheid van het Groninger gemeen: tegen 9 uur verscheen voor het huis van Schildkamp een wacht militairen om dit huis te bewaken tegen alle overlast, de straat was vol volks en tusschen beide ging er een kreet op: de Cock! de Cock! tegen 12 ging ik naar het stadhuis alwaar ik nog eene zamenspraak had met de commissaris van Politie over de tegenwoordige beweging en derzelver oorzaken; tegen 3 uur ging ik met Schildkamp per schuit na Appingadam alwaar wij onze intrek namen bij *Veltman* [1]). Aldaar kwamen eenige broeders uit de stad en uit Delfzijl; ook aldaar werd op algemeen verlangen de gemeente, afgescheiden van het Ned. Hervormd Kerkbestuur [2]), gevestigd en uit dezelve twee gecommitteerden verkozen, om de belangen dier gemeente te behartigen; aldaar ontmoette ik *Klok* [3]) van Delfzijl, een

---

[1]) De naam van *Schelto Veltman* zal in gedachtenis moeten worden gehouden; hij is nauw verbonden aan de geschiedenis onzer kerken, en de naam van deze familie wordt nog met eere gedragen door meerderen onder onze menschen en daaronder door predikanten. *Schelto Veltman* was bakker en woonde in de *Dijkstraat* te *Appingedam;* in zijn huis werden meermalen godsdienstoefeningen gehouden waarop telkens weer beboeting volgde, totdat zijn overbuurman de rechter, dit moe werd en hem liet begaan. In zijn huis kwamen dan meer dan het kritieke getal van 19 personen te zamen; zij stonden echter gedurende de prediking in verschillende vertrekken. Ook luidt hierbij de overlevering dat de surveilleerende veldwachter later tot bekeering zoude zijn gekomen. *Schelto Veltman* was in tegenstelling met zijne vrouw *Aafje Reinders*, een blijmoedig Christen. Zijne vrouw was eer zwaarmoedig.

[2]) Schelto Veltman ging in den eersten tijd in den nacht van Zaterdag op Zondag met eenige vrienden te voet naar Ulrum ter kerk en keerde den volgenden nacht weer te voet terug. Tweemaal des weeks ging hij naar Delfzijl.

[3]) *Kobus Klok* was krachtdadig bekeerd; bij hem verzamelden zich de broeders, ook die van Appingedam; hij is de bekende schrijver tegen de

man krachtig in de waarheid, ik hield onder de broeders nog eene korte toepasselijke rede over Hebr. 10 vs. 23—25; na een paar uren rust ontwaakte ik verkwikt en versterkt, de Heere is machtig om wanneer wij tot verheerlijking van Zijnen naam gewaakt hebben, ook de minste rust te zegenen. [1])

Zaterdag 29 te 9 uur ging ik naar de kamer van den regter van instructie, alwaar na eenigen tijd wachtens, het onderzoek begon over hetgeen ik te Ulrum gedaan en gepreekt had; ik werd daaronder wederom bevestigd in de leer der diepe verdorvenheid der menschelijke natuur; toen ik hoorde dat men de volstrekste leugenen met eede bevestigd had, de Heere schonk mij kracht en vrijmoedigheid om alles naar waarheid te beantwoorden en genade om alles Hem aan te bevelen die harten en nieren proeft, en die eenmaal alle verborgene dingen aan het licht zal brengen; ten 1/2 3 kon ik weer heen gaan om wat te eten; ik schreef in dien tijd een brief na mijne geliefde vrouw, en nadat ik gegeten had, doopte ik een kind van een broeder die zich bij de afgescheide gemeente gevoegd had; waarna ik tegen 4 weder voor den regter van instructie verscheen die het verhoor voortzette tot 1/2 8; vervolgens gaf hij last om mij in arrest te nemen en ik werd door de deurwaarder met 2 dienaars der politie naar de gevangenis gebracht; ik verzocht nog om licht te hebben en te mogen rooken hetgeen mij werd toegestaan, alsmede papier en inkt; ik werd gebracht in een langwerpig vierkant hok [2]) voorzien met dikke ijzeren tralieën zonder venster; de cipier gaf mij een tafeltje

---

gezangen, een pamflet door de Cock van een voorrede voorzien en uitgegeven, een feit dat in de eerste plaats heeft geleid met zijn geschrift tegen Reddingius en Brouwer tot de afzetting. Nog noem ik uit Delfzijl *Herman Bolhuis* rustend zee-kapitein en wethouder van Delfzijl; deze was een oom van Schelto Veltmans schoondochter, die reeds vroeg is gestorven. In den eersten tijd werd te Delfzijl kerk gehouden bij eene familie *de Graaf*.

[1]) Opmerkelijk is in dit dagverhaal dat daaruit blijkt hoe weinig nachtrust deze ijveraar zich gunde.

[2]) Vgl. voor deze geschiedenis Hendrik de Cock, 2de deel, bl. 47 v.v.

en een stoel; broeder Veltman bezorgde mij een bed en eeten, en daar zat ik nu, opgesloten als een kwaaddoender; ik had onder weg nog eenige broeders vaarwel gezegd en hun een woord van vertroosting toegesproken; de Heere sterkte mij om zijne smaadheid gewillig te dragen, mijn hart was vol en toen ik alleen was, mogt ik het voor Hem uitstorten die wist dat ik om zijns naams wille gevangen zat; en kon Hem mijn geheele zaak aanbevelen en mijne geliefde vrouw en kind met de geheele gemeente aan Hem opdragen, in de hoop en verwachting dat Hij op Zijnen tijd, Zijnen arm zou openbaren ter verlossing van Zijn erfdeel, daarop ging ik op mijn leger en de Heere was zoo goed om mij eene verkwikkende slaap te schenken zoodat ik niet eens bemerkte dat ik in de gevangenis was.

Zondag 30. Ik ontwaakte verkwikt en gesterkt in mijne nieuwe woning; niet wetende wat ik zou leezen, sloeg ik mijnen bijbel open en vond daar den 17en Psalm. Het behaagde de Heere om door Zijnen Heiligen Geest de kracht der waarheid op mijn hart te drukken; het was mij opmerkelijk dat mij juist deze Psalm voor oogen moest komen; het versterkte mijne verwachting dat de Heere op weg was om Zijne Kerk te verlossen en ik zong bemoedigd in Gode de eerste verzen van Psalm 68 [1]). Ik bracht dien dag gerust door met de overdenking van de wegen des Heeren tot hiertoe gehouden; van de toestand van Kerk en Vaderland en ik had tusschenbeide nog gelegenheid aan eenen

[1]) Mocht Reitsma's geschiedenis van de Hervorming na den derden druk nog een vierden beleven en weer worden bewerkt in den *geest* van den derden dan kan de vrijzinnige bewerker, tenzij hij zich heeft leeren schamen voor de *wijze* waarop hij de geschiedenis der Afscheiding heeft beschreven, bij de hatelijke woorden op bl. 767 ook nog den naam van *Scholte* voegen en dan neerschrijven: zij ondergingen die straf te Groningen en Appingedam, *hun hart ophalende aan psalmgezang* en als hij dan nog den lust daartoe zal hebben, dan kan hij door den inhoud van de vele psalmverzen die hij in den loop van dit stuk vermeld zal vinden nalezende, misschien ook daaraan nog wel goedkoope spot ontleenen. Wat een vrijzinnig Hoogleeraar nog in den jare 1916 durft te

gevangenen die naast mij in een hok zat op vermoeden van diefstal den eenigen en waarachtigen weg des heils te verkondigen, zoodat ik op 's Heeren dag, al was het dan ook in de gevangenis het woord Gods mogt prediken, mogt het den Heere behagen om Zijn woord vruchtbaar te maken door Zijnen Heiligen Geest, dan zou mijne opsluiting nog tot blijdschap kunnen verstrekken aan de engelen in den Hemel. Des nademiddags schreef ik een brief aan mijne geliefde vrouw, aan Schildkamp te Groningen en aan Hogendorp in den Haag welke ik met de cipier medegaf om aan den rechter te laten lezen dewijl ze anders niet mogten verzonden worden en ik liet tevens vragen om den advokaat *van Loon* te mogen spreken; des avonds las ik den eersten brief aan Timotheus, en hoewel ik mij zelve voor den Heere van vele zonden en ongerechtigheden te verootmoedigen had, mogt ik mijne onveranderlijke Verbondsgod tóch danken dat Hij mij genade gegeven had, om in de bediening des Evangeliums, waarin ik door Hem gesteld was, getrouw te zijn; en na hartelijke opdraging van mij en de mijnen met de geheele gemeente in de almachtige bescherming en bewaring des Heeren begaf ik mij ter ruste.

December.

Maandag 1: Ik ontwaakte verkwikt en gesterkt en mogt den Heere het lofoffer der dankbaarheid toebrengen. Ik sloeg mijn Bijbel op en vond Ps. 34 en 35 waaruit ik door Gods

---

schrijven van een de Cock en Scholte en van de *mentaliteit* onder de Afgescheidenen grenst aan het ongelooflijke! Wat moet die man toch vreemd hebben opgekeken toen hij in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van Maandag 17 Juli 1922, Avondblad, in de rubriek *Kerknieuws* onder het hoofd *een Gereformeerde Staatsgreep?* o.a. deze woorden las: De beusche Doleantie is ernst geweest, en het is schennis *aan de mannelijke figuren van de Cock* en een Kuyper gepleegd, hun *oprechte daad* met een tooneelgebaar na te bootsen. Laten wij hem echter mogen verzekeren dat zoozeer deze woorden den vrijzinnigen redacteur van den Rotterdammer eeren, zijn beschrijving van de Afscheiding te kort doet aan den goeden naam van een historicus.

genade bij vernieuwing krachtig versterkt werd; want ik kon het aan geen toeval toeschrijven, dat het oog juist op zulke Psalmen valt maar wel aan eene genadige beschikking des Heeren die juist weet wat voor mij behoefte is: God zal zelf zijne zaak richten wat ook mijne haaters moogen aanwenden en alles doen strekken tot welzijn van zijne kerk op aarde; na het ontbijt werd ik door een deurwaarder gehaald naar de rechtkamer waar ik den advocaat van Loon vond, ik sprak met hem over mijnen toestand; en gaf hem tevens in last om voor mij provisioneele vrijheid te verzoeken onder het stellen van cautie: tegen 1 uur vertrok ik weer na de gevangenis. er waren 2 brieven gekomen welke ik in handen kreeg nadat de rechter van instructie ze gelezen had; de eene was van van Golverdinge [1]), waarin hij mij meldde dat mijn tweede stukje op de pers zou gaan, de andere was van Schildkamp, waaruit ik vernam dat Ds de Cock ook in de gevangenis zat, doch door Gods genade bemoedigd was; hoe groot is toch de vijandschap tegen de waarheid. en doch zullen de vijanden nooit de overhand behouden; want de over Sion gezalfden Koning zal eenmaal opstaan om alle zijne vijanden te verbreken als pottebakkers vaten, in het vaste vertrouwen op Gods onwankelbare verbondsliefde mogt ik van harte Psalmzingen: ik dacht de geschiedenis nog eens te lezen welke betrekking had op mijnen tekst te Ulrum gepredikt den 10 October, dit gedaan hebbende las ik verder in 2 Chron. 29 enz.: de geschiedenis der herstelling van de voorvaderlijke] godsdienst onder koning Jehizkia: ik dacht daarbij terug aan de dagen der vaderen toen de Heere de vorsten van het huis van Oranje gebruikte om als voedsters der kerke het recht Gods te handhaven tegen alle inbreuk der vijanden van binnen en van buiten; en mijne ziele verlangde dat de Heere zoo ook onder ons mogte opstaan en tot

[1]) Men leze toch eens de merkwaardige geschiedenis van dezen man in: *Gedachtenis* beschreven door *Ds G. de Braal*, uitgegeven door den zoon van den hier genoemden Golverdinge. Het tweede stukje hier bedoeld is het werkje boven door mij genoemd, vgl. Officieele Stukken bl. 67.

beschaming van zijne vijanden onzen Koning aangorden om de tot hiertoe verdrukte en gelasterde gemeente te handhaven en te beschermen tegen alle geweld van binnen en van buiten: ik maakte de opmerking dat de priesteren te weinig waren om het werk van den openbaren godsdienst te verrigten en daarom van de Leviten moesten geholpen worden en wel om de reden dat de Leviten rechter van harten waren om zich te heiligen dan de Priesteren. Hoofdst. 26 : 36 en ik dacht daarbij aan de tegenwoordige predikanten, die ook niet zeer ijverig zijn om de onreinigheden in den dienst Gods weg te nemen; evenals dit plaats had in de dagen der reformatie; en ik wenschte dat de Heere maar veel Leviten [1]) behulpsels door zijnen Heiligen Geest toegerust mogt verwekken en aangorden, zooals Hij dat deed in de dagen der vaderen en waarvan de voorboden reeds weder bespeurd worden: ook merkte ik op dat men in de dagen des afvals van den waarachtigen dienst des Heeren de Psalmen op zijde geschoven had, want de Koning gaf vs. 30 een uitdrukkelijk bevel dat ze den Heere zouden looven met de woorden Davids en Asaphs des zienders: wat is Gods Woord toch overvloedig in onderricht; niet te vergeefs zegt de Apostel 2 Tim. 3 : 16: alle de Schrift is van God ingegeven en is nuttig tot leeringe, tot wederlegginge, tot verbeteringe, tot onderwijzinge die in de rechtvaardigheid is: opdat de mensch Gods volmaakt zij, tot alle goede werk volmaaktelijk toegerust: vervolgens las ik een gedeelte van het leven van *Toplady* [2]), hetgeen mij bevestigde in het

---

[1]) Toen de predikanten hunnen steun aan de Actie der Scheiding onthielden, heeft ook de Cock de hulp aanvaard van eenvoudige menschen, hij maakte van sommigen een gebruik als oefenaars en van anderer hulp in geschriften; om deze reden gaf hij ook enkele geschriften uit van leeken door hem voorzien van een inleiding etc.

[2]) Augustus Montague *Toplady* (1740—1778) was geboren te Farnhaw, opgevoed te Westminster en aan het Trinity Coll. te Dublin. Hij was een streng calvinist en trad in een scherpe controverse met Wesley. Zijn controverse met Wesley acht *John W. Cousin* de schrijver van a short biographical dictionary of Englisch literature vergeten. Mij trof ook dat

geloof daar ik bij hem dezelfde beginselen vond die ik door genade in mij zelve mogt ontdekken; ja het is een geloof hetwelk Gods volk op aarde oefent, al zijn zij ook door een menigte jaren van elkander naar het lichaam gescheiden; hij leeft nu reeds bij zijn Heer wiens waarheid hij hier op aarde verkondigde, en ten gevolge van de verkondiging dierzelfde waarheid zit ik nu in den kerker welk een geluk dat menschen al zijn zij ook nog zoo boos den geest zoo min kunnen binden als dooden en dat zij den Heere Jezus niet buiten den kerker kunnen sluiten; en ik ondervind dat het toch zaliger is met Jezus gevangen te zijn, als vrij te leven in de zonde; ik las ten slotte het tweede hoofdstuk van de Handelingen der Apostelen en na mij en de mijnen met de geheele verdrukte gemeente en mijne medegevangene broeders vertrouwend aan den Heere te hebben opgedragen begaf ik mij ter ruste:

Dingsdag 2: Toen de cipier kwam met het ontbijt lag ik nog in de ruste des slaaps; ik was echter spoedig gereed en na den Heere het lofoffer der dankbaarheid te hebben toegebracht; las ik na het ontbijt Ps. 36 en 47. Het behaagde den Heere vooral Ps. 37 aan mijne ziele te heiligen bijzonder vs. 6, 33, 39, 40, nadat ik daarover eenige tijd had nagedacht kwam mij de cipier halen in zijn huis waar ik den

---

ik zijn naam niet vond in Impeta's lijvige dissertatie over de *Leer der Heiliging* en *Volmaking bij Wesley* en *Fletcher*, Hoofdstuk II, Hoofdstuk III § 1.

Deze Toplady is de dichter van „Rock of Ages", de bekende Sankey zang, *Rots der eeuwen*, misschien, aldus een Engelschman, de meest bekende aller Engelsche Hymnes. Dr J. R. Fleming, de redacteur van de Quaterly Register, het orgaan van de Pan-presbyteriaansche alliantie bracht dezen zomer een bezoek aan de Synode van de *Welsch Calvinistic Methodist Church*, een kerk waarmede wij correspondentie onderhouden; daar hoorde hij dat de vergadering een van *Toplady's* Hymes zong en hij betuigt in de November aflevering van genoemd Register, bl. 546 dat hij nimmer zal vergeten den indruk die op hem maakte het gezang van *Toplady's* „*A debtor to mercy alone*. De lectuur nu van het leven van dezen Calvinistischen zanger kortte den gevangene den tijd.

Adv. *van Loon* vond, die mij berigte dat hij reeds werk gemaakt had om mijne provisioneele vrijheid te verkrijgen en dat daar dit nog wel eenige dagen kon aanloopen hij ook reeds voorloopig aanzoek gedaan had om mij ten minste uit dit akelige hok te verlossen en in het huis van den ondercipier over te brengen; ook sprak hij om den schrijver van het schotschrift [1]) te Groningen naamloos uitgegeven, op grond van lastering naar de wet te vervolgen, dewijl het vermoedelijk een der getuigen is, die alle die tegen mij verdichte leugenen bezworen heeft, en daar ik mij in gemoede verplicht rekende alles aan te wenden wat de rechtvaardigheid mijner zaak in het duidelijkste licht kan stellen stond ik dat toe: vervolgens kwam ook nog de Burgemeester bij ons, met wien ik nog eenige oogenblikken over mijnen toestand sprak, deeze ging daarop met ons de gevangenis bezien, en werd ook overtuigd van de ongeschiktheid der plaats; daarop bleef ik weder alleen in het hok, de heer *van Loon* had de goedheid mij een fleschje punsch aan te bieden ter verkwikking en verwarming; en beloofde mij morgenavond als hij van Groningen terugkwam nog eens bij mij te koomen; hij zond mij ook nog ter leezing het mij bekende werk van Mr G. Groen van Prinsterer Beschouwingen over Staats en Volkerenregt [2]) waarin ik na het middagmaal de inleiding las; bij vernieuwing moest ik van harte instemmen met het-

---

[1]) De titel was: Ulrum, zooals het is, en deszelfs toenemende volksbewegingen in October 1834, Groningen, H. Eekhoff Hzn., 1834, 8o Q. N.

[2]) In 1834 verscheen van Groen: *Proeve over de middelen waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd*. Van deze *Proeve* wordt in het Voorberigt bij den tweeden druk gezegd, dat zij „in 1834 het licht zag, als eerste deel van Beschouwingen over Staats- en Volkenregt, dat zij echter een afzonderlijk geheel uit maakt". De tweede uitgave verscheen in December 1858. In het Voorberigt van de eerste uitgave lezen wij: Het werk, dat ik thans mijnen landgenooten aanbied, kan, hoe verschillend in vorm van *de Nederlandscke gedachten*, eenigermate als de gewijzigde voortzetting aangemerkt worden. Vgl. *Geloof* en *Wetenschap* in de Nederlandsche Staatkunde, twee levensbeelden. 1. *De leer van Groen van Prinsterer* door Mr G. J. Grashuis, Baarn, Hollandia-Drukkerij. V. *Staatsleer*, bl. 111—159; *Staatsrecht*, bl. 160—194.

geen hij over de algemeene beginselloosheid onzes tijds zegt: mogt de Heere maar meerdere opwekken ook onder de grooten der aarde; om de waarheid en derzelver oorsprong, God te zoeken: ik kreeg vervolgens nog een broederlijk bezoek van *Veltman, Klok* van Delfzijl en nog een paar die ik bij name niet ken, wij spraken te samen over de goedertierenheden des Heeren die mij in de gevangenis nabij was; zij waren hartelijk deelnemend in mijne toestand; ik mag vertrouwen dat veele in ons Vaderland naar het Apostolische voorschrift mijner gedenken alsof zij mede gevangen waren; dat is eene gemeenschap die de wereld niet kent, ja waarvan zij zelfs geen begrip heeft; en dit kan ook niet anders, want het is eene gemeenschap der heiligen, gewrocht door den Heiligen Geest. Ik las het 3de hoofdstuk van de Klaagliederen van Jeremias en werd bijzonder bepaald bij het slot van vs. 57—66; ik kan wel niet met verzekering zeggen nu zal ik verlost worden, doch het bevestigde toch mijne verwachting dat de Heere eenmaal mijne onschuld aan het licht zou brengen en de leugenaars die tegen mij opstaan openbaar maken en verdelgen en mijne ziele vond ruste in God, die alles zal doen uitlopen tot verheerlijking van zijnen naam en tot zaligheid van zijn volk: ik zong met verruiming des harten Ps. 119 vs. 59, 60,65, 66, 67. Vervolgens las ik nog eens het tegen mij en andere te Groningen naamloos uitgegeven lasterschrift en zocht de bijbelplaatsen op die waren aangehaald en werd daardoor bevestigd in het gevoelen dat de schrijver een zeer goddeloos mensch was, die niet schroomde Gods heilig Woord te misbruiken, tot een voertuig zijner lasteringen, ik merkte daaruit dat ik niet alleen werd uitgemonsterd als een verschrikkelijken dweeper, maar zelfs als een straatschender en moordenaar; andere werden er in uitgemonsterd als dronkaards, echtbrekers, dieven, enz..... volgens het gerucht zou nu de schrijver van dit stuk een der getuigen zijn die tegen mij eene beëdigde verklaring had afgelegd; hoe diep is de mensch door de zonde gezonken en welk eene schrikkelijke verwachting des oordeels zal het zijn

voor hen die hun geweten als met een brandijzer hebben toegeschroeid; eenmaal zal toch de Heere recht doen zijne uitverkorenen die dag en nacht tot Hem roepen; na een weinig in mij zelven de wonderbare leidingen Gods met zijn volk te hebben overdacht, zong ik met blijdschap Psalm 118 vs. 3, 4, 7 en na het lezen van Hand. 3 dankte ik den Heere voor zijne goedertierenheden op dezen dag weder zoo overvloedig geschonken en begaf mij ter ruste.

Woensdag 3. Na het ontwaken uit eene verkwikkende slaap, mogt ik den Heere van harte danken voor zijne liefde en trouw en met innig gevoel mij zelven en de geheele gemeente aan Gods onveranderlijke Vadertrouw in Christus opdragen, ik las Ps. 38, 39. 40. Ik merkte op hoe dwaasselijk de tegenwoordige leeraars handelen, wanneer zij het als dweperij uitmonsteren dat getrouwe leeraars in hunne toepassing de bekommerde in het bijzonder aanspreken daar wij hier Ps. 38 : 19 toch letterlijk lezen *„Ik ben bekommerd van wege mijne zonden"* en ons in den geheelen Psalm zoo duidelijk het gemoedsbestaan van zulk een bekommerde wordt beschreven; als men dit nu zoo duidelijk in Gods Woord leest, moet men dan niet zeggen: zij zijn moedwillig blind; zal dan de uitvlucht baten, dat was voor die dagen goed, doch nu is het niet meer noodig; wanneer wij gedurig menschen ontmoeten die door de hartelijke overtuiging van hunne zonden en ellenden in diezelfde gemoedsgestalte verkeeren; zou dan een leeraar zich niet zwaar te beschuldigen hebben, die zulke zielen verwaarloosde; of zal het genoeg zijn tot hen te zeggen doe u best om uwe ondeugden te verbeteren; volg het voorbeeld van Jezus; neen dat is onmogelijk, even onmogelijk als een luipaard zijne vlekken kan veranderen, het is God alleen die door Zijnen Heiligen Geest balsem der vertroosting in de ziele kan storten; Die door de toerekening van Christus' gerechtigheid het beschuldigend geweten kan stillen; en door Zijne alvermogende kracht den in Christus met God verzoenden zondaar op de paden des rechts doen wandelen tot verheerlijking van Zijnen naam, zoodat de

Drieëenige God geheel en alleen de eer ontfangt van de ontdekking, verlossing en heiliging des zondaars: De cipier kwam mij zeggen dat de Burgemeester met de Heeren van den raad er over gesproken had, om mij provisioneel in het huis van den ondercipier te plaatsen, doch dat dit niet kon worden toegestaan; zoodat ik nu zal moeten wachten op den uitslag van het request om provisioneele vrijstelling onder cautie; de Heere doe wat goed is in Zijne oogen: Zijn Naam moet eeuwig eer ontfangen; terwijl ik bezig was met schrijven, kwamen drie broeders met name onbekend mij bezoeken en brachten mij de tijding dat Ds de Cock zeer welgemoed was in zijne gevangenis; wij spraken onderling over de trouwe Gods, Die de Zijnen nooit zal begeven of verlaten; en na broederlijk afscheid vertrokken zij:

Nademiddag was ik buitengewoon dof en gevoelloos en huiverig door de vochtige gure buitenlucht, welke door de traliën in de gevangenis drong; ik las nog op verzoek van een mijner medegevangenen (een oude man [1]) die door *Ds Smit* van Leens beschuldigd is van hem op 12 Oct. geknepen en gestooten te hebben) Jesaja 24 en 2 Petr. 2; doch het woord was voor mij gesloten. Wij hebben zoo gedurig behoefte aan dien Heiligen Geest welken Christus aan Zijne gemeente beloofd heeft, zullen wij eenigsints door het woord Gods verkwikt, getroost en geleerd worden. Toen ik het licht opgestoken had las ik het tweede hoofdstuk van het schoone werk van *Mr Groen van Prinsterer*, met veel genoegen.

(Wordt vervolgd).

G. KEIZER.

---

[1]) *Klaas de Wit* door zijn zoon *Lammert de Wit* naar de gevangenis te Appingedam gebracht onder de valsche beschuldiging dat hij den consolent Ds Smit had mishandeld, vgl. Hendrik de Cock, 1ste deel 289; IIde deel bl. 38.

INGEZONDEN *)

MENIGERLEI GENADE.

In deze Wekelijksche Leerredenen onder Redactie van Dr. J. C. de Moor en Dr, B. Wielenga, stuit men soms op een exegese, die afwijkt van de traditioneele of niet juist is.

Al zijn de namen van de Redactie voor velen een vlag, die de lading dekt, het valt te betwijfelen of al die leerredenen langs hen heen zijn gegaan en zij alles voor hun rekening zouden willen nemen.

Elders is reeds de opmerking gemaakt, waarom predikanten van het platteland niet meer de stof konden leveren voor deze predikatiën, daar ze toch hoofdzakelijk zijn uitgegeven met de bedoeling om kleine vacante kerken te helpen. Mogelijk zouden dan vele vreemde woorden worden vermeden, die eenvoudige lezers niet verstaan en dan ook minder hebben aan den inhoud.

In afl. 5 van September 1922 komt Ds. P. van Dijk reeds op tegen de exegese van Matth. 12 : 18 v.v. door Ds. van Arkel in M. G. 11e jaargang blz. 379. En Ds. van Dijk besluit zijn goed gedocumenteerde weerlegging met deze woorden:......... „dan is dit een apodictische uitdrukking, die ten minste voldoende argumentatie mist"...... „en den schrijver dezer predikatie wat minder boud doen spreken".

Hetzelfde zou men nu ook kunnen zeggen over de exegese van het bekende woord uit Hosea's profetie Hfdst. 14 : 6, voorkomende in den 11den jaargang M. G. 1921 No. 5. Daar staat: „Ik zal Israël zijn als de dauw; hij zal bloeien als de lelie, en hij zal zijne wortelen uitslaan als de Libanon". Wat is van deze woorden nu de gangbare beteekenis in verband met het voorgaande? Dit: De Heere zal zijn afkeerig Israël, als het tot Hem wederkeert, hun het goede

*) Voor ditmaal geven we onder „Ingezonden" aan deze „stem uit de practijk" een plaats. RED.

geven, geestelijke zegeningen, 't welk wordt beteekend in dauw, het groeien en bloeien als de lelie, de wortelen uitslaan als de Libanon („als de cederen des Libanons, die diep wortel geschoten hebbende, niet uitgeroeid kunnen worden").

Het tusschen haakjes geplaatste voeg ik er bij als de omschrijvende verklaring uit Matthew Henry's Bijbelverklaring deel VI blz. 440.

Ik schrijf ook nog even af, wat in de Kantteekening bij „Libanon" staat:

> „Dat is de boomen, die op den Libanon staan (vs 7),
> „alwaar de welriekende wierook wast, waarvan men houdt,
> „dat deze berg zijn naam heeft; want Lebona heet wierook,
> „Hebr. Libanon, vergelijk Jes. 60 : 13 en Jer. 11 : 16."

Het is dus voor een eenvoudig lezer van den Bijbel duidelijk, dat, zoo Israël tot God wederkeert, Hij hun zal geven en zal voor hen zijn als de dauw des hemels, gelijk ook vader Jacob in zijn zegeningen dat beeld gebruikt in Genesis 27 : 28; dat het zal bloeien als de lelie, sierlijk zal staan in het midden der volken; dat het vast zal staan en zich uitbreiden en zijn geur verspreiden, gelijk de boomen op den Libanon. Wat staat nu in die predicatie? Het volgende leest men op blz. 77 in M. G.:

> „Gij zoudt meenen, dat er een tijd kon aanbreken, waarop
> „gij over Sion moet treuren: haar schoonheid is vergaan.
> „Daarom wordt hieraan toegevoegd: hij zal zijn wor-
> „telen uitslaan als de Libanon.
> „Gij moogt dit niet — gelijk men dit wel ge-
> „daan heeft — veranderen in: hij zal zijne wortelen
> „uitslaan als de cederen van den Libanon. Neen,
> „dat machtige gebergte zelf is bedoeld.
> „Het steekt zijn koppen hoog in de lucht. Op sommige
> „draagt het een kroon van eeuwige sneeuw.
> „Maar het graaft zich ook diep in den aardbodem in.
> „Niet alleen een boom, ook een berg heeft wortelen.
> „Soms verheffen die zich weer mijlen verder in uitloopers
> „boven den grond. Vaak overtreft de diepte van den berg-
> „wortel nog de hoogte van den bergkam.
> „En nu kan een boom ontworteld, maar een gebergte
> „als de Libanon niet. Het kan door aardbeving scheuren

„en splijten, maar niet worden verzet. Daarvoor staat het
„te stevig.

„Alzoo ook Sion.

„Zij zal eens tot den hemel worden verhoogd.

„Maar haar wortelen dringen even ver naar beneden.

„In de granietrotsen der eeuwigheid.

„In het basalt van Gods onveranderlijken raad!

„Sion is het volk der onberouwelijke verkiezing.

„Het heeft zijn fundamenten in Gods vrijmachtig welbe-
„hagen.

„Het kan dan ook nooit worden omgestooten."

Tot zoover wil ik deze pericope afschrijven.

Ieder ernstig Bijbellezer kan nu oordeelen of het bovenstaande in den tekst te lezen is. Er staat niets in van Godsonveranderlijken raad omtrent Zijn uitverkoornen. Hier is het zonder noodzaak erbij gehaald. Dit is m. i. geen goede uitlegging van de Schrift.

Maar ook de beeldspraak deugt niet.

Wie spreekt ooit van de wortelen van een berg? Een berg heeft een g r o n d s l a g.

Bovendien worden wortel en uitlooper als woorden van hetzelfde begrip genomen, wat geheel foutief is. Een wortel zit in den grond, uitloopers groeien uit den stengel, dus boven den grond; denk aan de aardbeziën.

Verder heeft de prediker zich niet ingedacht, hoe zijn beelden in het geheele verband van den tekst al evenmin opgaan. Het is immers overbekend, dat de wortels der boomen, wanneer die zeer diep in den berg dringen, de berg wel eens doen splijten en aardverschuivingen veroorzaken, door het in die spleten indringende water.

Meer wil ik hiervan niet zeggen; maar kom tot deze slotsom: de tekstverklaring en toepassing gaan niet op, de stijl is bovenmate gezwollen en de beelden zijn verkeerd gebruikt. Voor een predicatie mag ook wel gelden: „Eenvoud is het kenmerk van het ware".

Ten slotte wil ik nog opmerken, dat in verscheidene predicatiën van M. G. de gestie van den prediker voor den dag komt. Zinnen, waarin een bedekte veroordeeling voorkomt van gepasseerde dingen in het kerkelijk leven. Zoo komt, om maar

dit ééne te noemen, een zin voor in No. 10 van M. G. 11e jaargang, die een verdachtmaking inhoudt. Het is deze zin: „Ook met uw goedkeuring worden ethisch-besmette broederen uit de kerk gebannen”.

Toen ik dat voorlas en aan eenige broeders, die op kerkelijk gebied meêleefden, de vraag deed op wien deze zinsnede terugsloeg, wisten ze het terstond te zeggen. Zoo iets moet ook verre blijven en mag evenmin in een predicatie voorkomen. Daarvoor zijn wel andere gelegenheden.

Het Redactioneel toezicht mag wel wat scherper worden, zal M. G. niet opzij gelegd worden.

Beverwijk, October 1922.

C. LIJSSEN, Ouderling Geref. Kerk.

KRONIEK.

Van vlammetjes en een vlam. — Wat kan de synode doen? — IJzer en modderig leem. — Ook tegen Rome. — Gereformeerden aller landen, vereenigt U!

Is U wel eens in de machinekamer van een groote fabriek geweest?

Ik ben wel.

En hebt U daar wel ontdekt den toegang tot het groote ketelhuis?

Ja, ik.

En is U wel eens in dat ketelhuis binnengegaan?

Ook dat.

En hebt U wel eens gepoogd de deur van den vuurmond open te maken?

Ik heb niet, want als je daar aan komt dan bran-je je vingers....

Justement, maar hebt U wel eens gevraagd, dat men voor U dat deurtje open maakte?

Gewis, en ik zag vlammen....

U zag, maar U zag meer, als U tenminste goed uit uwes oogen gezien heeft. Want ik zie U niet aan voor een oppervlakkig mensch, die door de vlammetjes de éëne groote vlam niet zou zien.

Ik versta Uw bedoeling niet. Ik zag vele vlammen. En die stoeiden met elkaar, en die verdrongen elkaar; het leek wel één voortdurende strijd....

Maar hebt U dan niet beter toegekeken?

Meneer, het vuur was warm, en ik hou er niet van me te branden....

Maar ik merk U hebt niet verder gezien dan uwes neus lang was....

Maar ik hou er ook niet van mijn neus te branden....

Had dan toch beter gekeken, man! Dan zou je gezien hebben, dat daar heel achterin, waar je kijken kunt als je niet te groot bent om op je hurken te gaan zitten, al die vuurtongen zich tot éene machtige zuigende steekvlam saamvoegen. Daar in de zuiging van den stormwind van buiten en in de drijving van de stoompersing, die door eigen vuur wordt gedreven, dáár wordt de volle warmtekracht ontwikkeld en daar zijn al die vlammetjes, die uit zuivere brandstof opvlammen, éene groote hellaaiende gloed....

Meneer, U is poëtisch....

Dat komt omdat U geen beeldspraak verstaat....

Wat ik zie, in al die vlammetjes, de vele helder of met meer rookontlading brandende groepen van christenen naar Gereformeerde belijdenis. Ze zijn los naast elkaar, zoo het schijnt, ingeworpen in de branding van het strijdvuur. En de vlammende gloed breekt los, ontstoken door de warmtekracht van een beginsel, dat altijd actief maken moet. En in vele landen en in onderscheiden uiterlijke vormen leeft dat beginsel, en het doet vlammen oplaaien, die stoeiend strijden en vechtend elkander omvlechten...., Tot in de zuiging van den stormwind van het groote gevaar, dat buiten dreigt, de eenheid toch gevonden wordt.... En de drijfkracht van het eigen beginsel brengt tenslotte, wat bijeenhoort, toch weer nader tot elkaar. Wat van vreemde brandstof is, dooft uit, eer nog de vlampijp nieuwe kracht aanblies. Vreemd en in groene en tintelende kleuren brandde 't even op, mooi doend, maar niet verwarmend en niet mee-uit-schietend in laaiende kracht. Maar de sterke steekvlam werkt het werk, dat spanning brengt en drijving, rusteloos al de motieven van het groote organisme, in onbeperkte wederkeering van dagen en weken, stuwend.... stuwend.... in ongebreidelde energie....

De druk brengt samen. De zuiging van den stormwind van allerlei orkanen van verschrikking, die over Europa kwamen in het volkerenleven; de persing van de gevaren rondom in het eigen vaderland doen op menig terrein U in één, dien ge verre waandet, een broeder vinden. Ds. Jansen en, vooral, Ds. Geels uit Apeldoorn deden stemmen hooren, die in lange jaren niet hebben geklonken....

En al meer ontwaakt het besef, dat er tenminste eens gesproken moet worden, of het misschien niet mogelijk zou zijn, dat.... Pas op, ga op je hurken zitten, en maak je heel klein, anders zie je daar achterin niet die ééne vlam, die daar toch eigenlijk wel brandt, werkelijk brandt.... Kwam er geen stem uit Göttingen? Hebben we geen broeders in Amerika, Afrika en Schotland? En is Hongarije ons niet heel nabij gekomen? En dat is altemaal Gereformeerd leven. Tenminste het wil dat zijn, en er vlamt menig gloeiend tongetje.... Wie kent de vele verspreide broeders in de verstrooiïng, in de verstrooiïng, zooals Pastor Hermann Graefe uit Görlitz? Ik hoorde dezen zomer in Ilsenburg am Harz een dominee, van wien ik geen verwachting had. Men veronderstelt zoo, dat het op zijn minst wel een „licht ethische" zal zijn, daar, in de dertienhonderd-jaar-oude slotkerk. En toch hoorde ik de Gereformeerde waarheid, in zulk een vorm, dat ik dacht: zouden de menschen, die leiding moeten geven aan de reformatorische beweging in ons land hier maar niet eens heen moeten om wat college te loopen? En die man, de pastor loci van Ilsenburg, die, wanneer er geen „gasten" zijn, preekt voor een dertig man, is een broeder, die de institutie van Calvijn onderschrijft. Maar men vindt hem te „hoekig". En men laat hem alleen staan, zonder sympathie. Hoevelen van dezulken zouden er nog zijn? En toch het Gereformeerd internationalisme gaat gelukkig iets meer worden, zoo langzamerhand, dan een zin van het verlanglijstje.

Nu is hier meer dan één gevaar, en er zijn tallooze gevaartjes.

Als je in den vuurbrand in dat ketelhuis kijken wilt, brand-je allicht je vingers. Die vuurmond is een heet hangijzer. En als je al te veel indringen wilt in de geheimenissen, heb je kans ook je neus te branden....

Maar ik zou willen vragen: *Is het onmogelijk, dat onze Generale Synode van 1923 een flinke som voteert voor de oude en nieuwe (eventueel bij te benoemen) deputaten voor de correspondentie met de buitenlandsche kerken, opdat deze* **persoonlijk** *contact zoeken of doen zoeken met de broeders in andere landen, met die in de verstrooiïng ook?*

Wanneer iedere kerk voor dat doel eens één collecte hield, zou dat offer te groot zijn?

Nu we het toch over eenheids-pogingen hebben, kunnen we meteen de aandacht vestigen op een eigenaardige poging om alle kerken in de Engelsch sprekende landen tot één groote kerk saam te brengen. Natuurlijk geldt het hier iets van geheel anderen aard, dan hetgeen bij een saamkomen van wat van Gereformeerde belijdenis is, in het geding is. In Engeland zelf zit men al dadelijk met een tweetal zeer uiteenloopende richtingen in de Anglicaansche kerk. De „high-church" die, wat inrichting van eeredienst en opvatting omtrent menig leerstuk dicht bij Rome staat, wil natuurlijk ook de Roomsche kerk mee opnemen in het verband van kerken, dat men zich denkt. Daardoor komt men er evenwel vanzelf toe den blik te wenden naar andere landen, in welke het Engelsch niet als voertaal wordt gebruikt. En de „low-church", de laag-kerkelijke richting, die altijd in connectie stond met de Lutherschen in de Scandinavische landen, wil nu ook naar die landen zich wenden. Zoo krijgt men al dadelijk een heel groote uitbreiding van het plan.

Nu denke men niet, dat we hier te doen hebben met een ideé, dat in het heete hoofd van sommige voortvarende idealisten opkwam. De in 1920 gehouden Lambeth-Conference gaf aan de beweging den eersten stoot, en zij nam een

resolutie aan, die door niet minder dan 252 bisschoppen werd onderteekend. Deze resolutie moet een grondslag vormen voor het organiseeren van de groote eenheidskerk. (Dit „eenheids-kerk" is zoo geformuleerd, wijl er in m'n geest een associatie kwam, zonder dat ik het wilde, met de beroemde eenheids-worst).

Men stelt zich deze eenheid aldus voor: elke kerk benoemt een bestuurder ter plaatse, en deze verschillende plaatselijke bestuurders vormen weer een vergadering, die een bisschop over deze kerk(en) benoemt. Zoo krijgt men dus een Roomsche, een Anglicaansche high-church, een idem low-church bisschop. Dat is nog te denken. Maar nu de secten. Wel die benoemen ook een bisschop. Jawel, maar wanneer het nu tegen het beginsel van die secten ingaat om een bisschop te erkennen? Wel dat hindert niet. Dan benoemen ze toch maar een bisschop; ze moeten zelf weten, hoe ze dien man willen erkennen, en hoeveel gezag ze hem willen toekennen. Zoo is het dus mogelijk, dat men dien bisschop alleen maar beschouwt als iemand, die op een conferentie van bisschoppen iets heeft te zeggen, als vertegenwoordiger van zijn groep, terwijl hij feitelijk niets anders dan een strooman is in zijn eigen groep; maar de organisatie eischt hem nu eenmaal.

Men wil dan landelijke conferenties houden voor alle kerken uit het land; conferenties, in welke dus *de* kerk, dat wil zeggen, elke secte ook, vertegenwoordigd is. De onderscheiden groepen kunnen ook zelf hun conferenties beleggen, want over de zuiver interne aangelegenheden van een groep heeft de groote conferentie niets te zeggen. De onderscheiden landskerken kunnen ook weer generale concilies bijeenroepen, op welke ook de bisschop van Rome (Paus) aanwezig is als een soort eere-voorzitter. Hij wordt daar wel niet erkend, als de man, die hij krachtens de uitspraken van het Vaticaansch concilie is, maar hij mag toch een invloedrijke en eervolle plaats innemen. Natuurlijk moet ook de Paus zich hiernaar dan believen te schikken!

Met veel enthousiasme werd aanvankelijk dit plan begroet.

Maar het bleek aldra, dat ijzer en modderig leem zich niet ondereenvermengen. Want de oneenigheid ging de eenheid, op welke men hoopte, vooraan. De Low-church stelde zich dadelijk in verbinding met het Noorden van Europa. Men liet het daar vooral voorkomen alsof men een zuiver protestantsche organisatie wilde scheppen; en dan zóó, dat de 39 artikelen, de confessie van Westminster, de grondslag zouden blijven van de nieuwe organisatie. Maar, zooals vaker, had men buiten den waard gerekend; de High-church menschen hadden andere plannen. Zij gingen schrijven naar de Grieksche kerk. Een heel lang officieel stuk werd die brief. In het Russisch en in het Grieksch. En in dat stuk vertelde men, dat men feitelijk geen verschil in leer kende met de Russische kerk. De 39 artikelen . . . . . Nu ja, die waren opgesteld in een tijd van kleinzielige twisten tusschen theologen. En die bevatten feitelijk niets wezenlijks, waaraan de Russische broeders zich zouden moeten stooten. Want alle fundamenteele stukken, die de Grieksche kerk voorop stelt, erkent men in Engeland ook. De apostolische successie, de beteekenis der heiligen, inzonderheid van Maria, de goddelijke instelling van het priesterschap, dat zijn altemaal punten, die men in Engeland van harte onderschrijft: en dus: wat scheidt ons? Maar daar kwamen de low-church menschen. En terecht herinnerden zij er aan, dat er toch ook nog zoo iets als eerlijkheid is; en zegt artikel 5 van de 39 niet: „de Heilige Geest, die van den Vader e n d e n Z o o n voortkomt?" En is dat niet een punt, dat men in de Grieksche kerk nimmer zal aanvaarden? En zoo zijn thans de Engelsch sprekende kerken met elkaar aan het vechten, omdat ze eenheid willen zoeken. Trouwens ook van Roomsche kant zou men voor zulk een eenheid toch niet te vinden zijn. Lambeth zelf heeft dat gevoeld, en erkent, dat Rome niet mee zou kunnen gaan, tenzij men een zeer milde opvatting geven wilde aan de Vaticaansche besluiten, waarbij de onfeilbaarheid van den Paus werd vastgesteld.

Maar ook dan nog is, wat men in Engeland wil, het

zoeken van een eenheid tusschen zoo heterogene bestanddeelen, dat we ons afvragen, of de leiders zelf geen besef hebben van zoo iets als de mogelijkheid van de verloochening van heilige beginselen. En of ze niet verstaan, dat een zoo zuiver uitwendige schijn-eenheid, toch niets goeds brengt ....

Niet ten onrechte vraagt „de Katholiek" (Dr G. Schut, Dl. CLXII, afl. 4, Oct. '22) of, wanneer het protestantsch beginsel toelaat zulk een eenheid te zoeken en zóó onderscheiden opvatting te tolereeren, niet heel de reformatie van de 16e eeuw overbodig geweest is. Immers men wil nu in kerkregeering ten formeele terugkeeren tot den toestand van de 14e eeuw. Men wil de 39 artikelen „verklaren in den geest van het concilie van Trente" (Lambeth-Conference), men wil de Maria-vereering toelaten, men wil de Paus de eere geven van primus inter pares; men wil .... maar genoeg, de vaderen, die hun leven veil hadden voor heilige beginselen, zijn reeds teveel gehoond.

Zulk een eenheid is de onwaarheid gebrevetteerd.

En Rome gaat met den buit strijken. „De Katholiek" zegt het eerlijk: „We verwachten veel goeds van de reuniebeweging". Veel goeds voor Rome. Geen wonder. „De duizenden, die hun geloof verliezen, of reeds verloren hebben, keeren steeds meer naar het heidendom terug. Maar die van goeden wil zijn komen met de genade Gods tot de ware kerk. Dus wordt die kerk steeds sterker en sterker". Aldus Dr Schut.

Welnu, niet door het felste anti-papisme, maar wel door een eendrachtig samen-positie nemen van hen, die tenslotte alleen de beginselen belijden, die duurzaam een tegenwicht vormen tegen het Roomsche gevaar, kan ook dit kwaad bestreden. Ook hierom klemt het:

Gereformeerden aller landen — vereenigt U!

J. WATERINK.

RECENSIËN.

Dr. F. W. C. L. Schulte. Het heidendom bij Tertullianus, Nijkerk, Callenbach 1923.

Het is de bedoeling van den schrijver in dit werk, waarop hij onlangs tot doctor in de theologie promoveerde, te doen zien „hoe Tertullianus van zijn Christelijk standpunt uit het heidendom teekent". Voor de kennis van Tertullianus' beschouwing van het heidendom komt naast zijn boeken De spectaculis en Ad nationes vooral het Apologeticum in aanmerking, en in de eerste plaats uit deze geschriften heeft de schrijver terecht geput. Toch heeft hij, naar het me voorkomt, daarbij een cardinaal punt over het hoofd gezien en wel dit, dat aan Tertullianus reeds een gansche rij van apologeten was voorafgegaan, dat de traditie der apologetiek niet alleen een vast schema had ontworpen, maar dat ook een apologetische topiek zich ontwikkeld had. En nu is het waar, dat een sanguinisch genie als Tertullianus de dorre massa der gemeenplaatsen nieuw leven inblies, maar toch was hij te zeer rhetor dan dat hij het spoor, hem door de traditie gewezen, durfde verlaten. Er zijn dan ook in het Apologeticum verscheidene plaatsen, die onder invloed staan van Justinus, Tatianus en Athenagoras. De schrijver had uit Tertullianus' beschouwingen, zooals die voor ons liggen, de door de topiek overgeleverde elementen moeten uitzuiveren, om zoo de typisch-persoonlijke zienswijze van den apologeet zelf in het licht te stellen. Dat daartoe een diepgaand bronnenonderzoek noodig geweest was, spreekt van zelf. Maar het resultaat zou naar evenredigheid met den arbeid belangrijker geweest zijn. Had de schrijver echter in die richting gewerkt, dan zou hij ook gezien hebben van hoeveel grooter belang Tertullianus' beschouwingswijze is, waar hij specifiek Romeinsche toestanden en kwesties behandelt, dan waar hij fulmineert tegen Grieksche opvattingen en zeden. Immers, in de wereld der Romeinen drukt hem niet de last der overlevering; want, al verraden sommige plaatsen den

invloed van Minucius, hij is toch de vader der Westersche apologetiek.

Is dit een algemeen bezwaar, ook eenige kleinere opmerkingen mogen hier een plaats vinden. Wanneer Dr. Schulte zich nog eens nader in de apologetische literatuur inwerkt of zich in 't algemeen op de hoogte stelt van de wijze, waarop in den keizertijd tractaten en verhandelingen geschreven werden, zal hij zich nog wel eens bedenken om zelfs bij een persoonlijkheid als Tertullianus den invloed der doxographische literatuur zoo gering aan te slaan, als hij het in dit werk doet; het wil mij voorkomen, dat hij zich te dezen opzichte veilig bij Diels en Schelowsky had kunnen aansluiten. Wanneer de schrijver vrij uitvoerig over de collegia en sodalitates spreekt, had hij toch zeker niet bij Mommsen mogen blijven staan, maar van de latere literatuur althans moeten kennen het fundamenteele werk van Waltzing, Etude historique sur les corporations professionelles chez les Romains. Om te weten, wat voor een godheid Harpocrates was, moet de schrijver niet te land komen bij het Mythologisch woordenboek van Kroon uit 1875 en ook niet bij Georges, maar bij het Mythologisches Lexicon van Roscher; voor de feesten der Apaturia in Athene moet hij niet verwijzen naar Pape en allerminst Ysseling citeeren, die de dubbele fout blijkt te maken, dat hij de Atheensche Apaturia verwart met die in andere plaatsen en dat hij Venus en Minerva voor dezelfde godinnen aanziet als Aphrodite en Pallas Athene; het artikel van Toepffer bij Pauly-Wissowa zou den schrijver voor dit citaat behoed hebben. Zoo zou ik nog meer kunnen noemen, maar de plaatsruimte, die me nog rest, wil ik graag gebruiken om te verklaren, dat het geheel zich aangenaam laat lezen en vooral theologen, wier studie zich niet op dit terrein beweegt, maar die op onderhoudende wijze ingelicht wenschen te worden over wat den Christenen zooal voor de voeten werd geworpen en hoe ze daarop reageerden, in dit werk een goeden gids zullen vinden.

Dr. A. SIZOO.

Kleine Schoolkaart van de Oude Wereld. Afmeting 115 bij 75 c.M.
Uitgave van D. A. Daamen, Den Haag.

De gunstge ontvangst, aan Eldad's Hulpwandkaart van Palestina te beurt gevallen, heeft den uitgever Daamen er toe geleid, ook een kaart van de Oude Wereld in den handel te brengen, een uitgave, waarmede hij, naar onze stellige verwachting, niet minder succes zal hebben. Deze kaart is één van de mooiste en duidelijkste, die wij kennen. Uitgevoerd in zachte en toch frissche kleuren, doet zij bergen, heuvel- en laagland, steden en rivieren goed uitkomen. Met één oogopslag ziet men de woestijnreis van de Israëlieten, de reizen van Paulus, de landen, waaruit Joden en Jodengenooten naar het Pinksterfeest opkwamen, de zeven gemeenten van Klein-Azië enz. Voor school- en catechisatiegebruik is deze kaart uitnemend geschikt, want omdat tegen alle overlading gewaakt werd, is ook op een afstand dadelijk te zien wat men zoekt. De prijs werd zoo laag mogelijk gesteld: onopgeplakt *f* 1.90; op linnen strooken met houten rollen *f* 3.—; geheel op doek met houten rollen *f* 6.—; idem gevernist *f* 7.—. Hartelijk aanbevolen.

C. LINDEBOOM.

Johannes Bestmann, Zur Geschichte des Neu-Testamentlischen Kanons.
Gütersloh, C. Bertelsmann, 1922.

Ligt het aan mij, dat dit boekje mij tegen viel? Was ik bevooroordeeld, toen ik het ging lezen? Ik geloof het toch niet. Wanneer men in een titel vindt: Geschichte des N. T. Kanons, mag men immers verwachten een behandeling van het vraagstuk, hoe zijn de afzonderlijke boeken van het N. T. bij elkander gekomen, hoe is naast de bestaande eenheid van het O. T. de nieuwe van het N. T. gekomen. De geschiedenis van den kanon begint, waar de kanoniek ophoudt.

Bestmann schrijft niet over dit zoo belangrijke vraagstuk. Hij komt er slechts van ter zijde op. Hij behandelt het ontstaan van verschillende Nieuw-Testamentische en van enkele latere geschriften. En hij heeft daarvoor een aardige theorie. Zelf omschrijft hij die in het begin aldus: „Nicht in ruhiger Folge

„hat sich ein Schriftstück nach dem andern entwickelt, sondern „sie sind alle Kampfprodukte gewesen, ohne Ausnahme”. De schrijver werkt deze theorie aldus uit. 16—18 jaar na Jezus’ opstanding verscheen het boek Henoch. Dit boek wordt bestreden in het evangelie van Mattheüs en den brief van Jakobus. Markus bestrijdt een uitbreiding van Henoch. En in zekeren zin doet Petrus, vlak na het apostelconvent, in zijn eersten brief, hetzelfde. Paulus gaat in die lijn door en bespreekt in zijn brieven tegenover de Joden het vraagstuk van de verhouding van het Evangelie tot het O. T. Dezelfde gedachte in Judas en Petrus, die astronomisch door den Halleyschen komeet bepaald zijn en vallen in 65 of 66. Dan komt het Evangelie der Hebreën, waartegen Lukas zich verzet. En eindelijk rekent het Evangelie van Johannes, dat in het jaar 69 te plaatsen is, voor goed met de Joden af. Deze gedachten worden in de inleiding uitgesproken.

Het boek zelf tracht ze aannemelijk te maken, en gaat verder tot de dagen van Papias, enz. Een enkele hoofdstuk-titel mag verduidelijken, hoe Bestmann dit doet: Die Oden Salomons als Muster des Johannes-evangeliums; Die Testamente der zwölf Patriarchen das Muster des ersten Johannesbriefes; Der Sieg Roms über Israël, Ignatius; Der Rückschlag des Juden-Christentums, die Clemens romane; Das Wehe über des alte Volk, Das fünfte Buch Ezra.

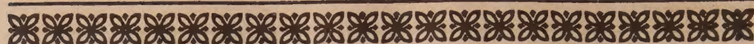
Wat moet ik van dit alles zeggen?

Bestmann schrijft goed, en maakt ook wel behartenswaardige opmerkingen. Maar verder? Wanneer iemand eens een aardig idee heeft, mag hij zeker bepoeven dat uit te werken. Al is het niet geheel bruikbaar, vaak kan het toch soms dienen, om de dingen nog weer eens van een andere zijde te bezien. Maar dan is eerste vereischte, dat men uitgaat van vaststaande feiten. Anders is de weg vrij voor allerlei fantasie.

En dat laatste heeft Bestmann helaas, niet weten te vermijden. Hij geeft geheel buitengewone m. i. volkomen onmogelijke dateeringen van allerlei boeken, meent, dat hij hun tijd vrij nauwkeurig bepalen kan, doet dat op geheel losse gronden en hangt daar dan zijn systeem aan.

Ik geloof niet, dat door dit boekje eenig vraagstuk inzake het N. T. dichter bij de oplossing is gebracht.

F. W. G.

ONTVANGEN BOEKEN.

Het Boek der Psalmen voor het rythmisch gezang herzien door G. A. Goldschmeding, organist te Amsterdam.
Amsterdam, Firma W. Kirchner.

J. M. Westerbrink—Wirtz. Om wat Klaprozen.
Amsterdam, Firma W. Kirchner.

Zendingskalender 1923 voor de Geref. Kerken in Nederland.
Assen, G. F. Hummelen.

Menigerlei Genade. Twaalfde Jaargang No. 26—30.
Kampen, J. H. Kok.

Dr. J. Ridderbos, Het O. Testament in onze prediking.
Kampen, J. H. Kok. 1922.

Dr. T. Hoekstra, Geloof en Wetenschap.
Kampen, J. H. Kok. 1922.

S. Keller, Op den drempel van het geloof. Een handboekje voor zoekende zielen.
Kampen, J. H. Kok. 1922.

Dr. H. Bavinck, Kennis en Leven. Opstellen en artikelen uit vroegere jaren.
Kampen, J. H. Kok. 1922.

VERBETERING.

Op bl. 263 in de noot staat Gruten, lees: Guten; der ganzen Rates; des .... bl. 272 redelijke vooruitgang: zedelijke .... dl *S* : I; bl. 273 in de noot, Gruten: Guten; ver-ichting; verlichting.